

## Araştırma Makalesi / Research Paper

### Uygur Yazı Dili ve Sözlükçülüğü

Hikmet KORAS\*

#### Öz

Uygur yazı dili, tarihî Çağatay yazı dilinin devamı olan genç bir yazı dilidir. Çağatay yazı dili, Doğu Türkistan dışında 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yerini yeni yazı dillerine bırakırken Doğu Türkistan'da 1950'lere kadar mahallileşerek devam etmiştir. 1950 ila 1980 yılları arası, oluşmakta olan yeni Uygur yazı dili için bir belirsizlik dönemidir. Bu belirsizliğin sebebi, bir taraftan alfabe değişikliği tartışmaları diğer taraftan da Çin'de başlayan "Kültür Devrimi"dir. Kültür Devrimi'nden sonra kabul edilen Latin alfabesinin ömrü sadece dokuz yıl sürmüştür ve Uygur Türklüğü, 1983 yılında tekrar Arap alfabesini kullanmaya başlamıştır. Bu otuz yıllık belirsizlik dönemi, Uygur yazı dilinin mevcut durumunda etkili olmuştur. Doğu Türkistan'da kullanılan dille ilgili çalışmalar, 1800'lü yılların sonuna rastlar. Ancak bu dönemde yapılan çalışmalar başlangıçta Çin Cumhuriyeti ve Çarlık Rusyası hükümetlerinin, ilerleyen zamanda Çin Halk Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği'nin Doğu Türkistan bölgesinde ve Uygurlar üzerinde uygulayacağı politikalara esas teşkil etmiştir. 1980'li yıllarda Uygurlar arasında yoğun bir şekilde başlayan dil bilgisi ve sözlük çalışmaları, bu döneme kadar yabancılar tarafından yapılan çalışmaların esas alınmasıyla ortaya çıkmış olup bu çalışmaların amaçları pek sorgulanmamıştır. Bu konuda Avrupa'da yapılan çalışmalarda bölgeden "Eastern Turkestan", dilden "Türkçe" yapılan derlemelerden "diyalekt" şeklinde bahsedilirken Sovyetler Birliği sınırları içinde yapılan çalışmalarda bölgeden Uygur Özerk Bölgesi, dilden Uygurca şeklinde bahsedilmesi dikkat çeker. Türkiye'de konu ile ilgili çalışanlar da Sovyetler Birliği bilim adamlarının kullandıkları terminolojiyi tercih etmişlerdir. Ayrıca Türkiye'ye 1960'lı yıllarda Doğu Türkistan'dan Uygur kökenli insanların geldiği dikkate alınırsa bu konuda 1990'lı yıllara kadar ciddi çalışmaların

Geliş Tarihi/Date Applied: 05.02.2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 28.04.2023

Makalenin Künyesi: Koras, H. (2024). Uygur yazı dili ve sözlükçülüğü. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 58, 1-64.

<https://doi.org/10.24155/tdk.2024.238>

Prof. Dr. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, hikmetkoras@gmail.com/hikmetkoras@ohu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7045-2510>



olduğu söylenemez. 1980’li yıllarda bir sağanak yağmur gibi ardı ardına yayımlanan bilimsel çalışmaların sebeplerinden birisi, Çin hükümetinin dışa açılma çabası diğeri eskiden beri Türk dünyasının kültür merkezi konumunda bulunan bölge insanının bilinçlenmesidir. Eserlerin çoğu, Çin hükümetinin kontrolündeki kurumlar aracılığı ile olsa da kısa sürede binlerce eserin verilmesi bölge insanının okuma yazmaya yatkınlığı ve düşkünlüğü ile izah edilebilirken yeni yazı dili de gelişme seyrine girmiştir.

*Anahtar Kelimeler:* Uygur yazı dili, Doğu Türkistan, Uygurca gramer kitapları, Uygurca sözlükler

## Uyghur Written Language and Lexicography

### Abstract

The Uyghur written language is a young written language that is the continuation of the Chagatai written language. While the Chagatai written language left its place to new written languages in the first quarter of the 20th century, it continued to be localized in East Turkestan until the 1950s. The years between 1950 and 1980 is a period of uncertainty for the emerging new Uyghur written language. The reason for this uncertainty is the alphabet change discussions on the one hand and the “Cultural Revolution” that started in China on the other. The life of the Latin alphabet, which was adopted after the Cultural Revolution, lasted only nine years and the Uighur Turks started to use the Arabic alphabet again in 1983. This period of thirty years of uncertainty has been influential in the current state of the Uyghur written language. Studies on the language used in East Turkestan coincide with the end of the 1800s. However, it can be said that the studies carried out in this period formed the basis for the policies that would first be implemented by governments of the Republic of China and Tsarist Russia, and later by the People’s Republic of China and the Soviet Union in the East Turkestan and on the Uyghurs. Grammar and lexicography studies, which started intensively among Uyghurs in the 1980s, emerged on the basis of studies conducted by foreigners until this period, and the purposes of these studies were not questioned. In the studies carried out on this subject, it is noteworthy that the region is mentioned as the Uyghur Autonomous region and the language as Uyghur in the studies carried out within the borders of the Soviet Union, while the studies conducted in Europe refer to the region as a dialect of compilations made from the “Eastern Turkestan” language in Turkish. Those working on the subject in Turkey preferred the terminology used by the scientists of the Soviet Union. In addition, considering that people of Uyghur origin came to Turkey from East Turkestan in the 1960s, it cannot be said that there were serious studies on this issue until the 1990s. The reasons behind the scientific studies started to be published one after the other like a heavy rain in the 1980s is the Chinese government’s effort to open up the issue as well as the awareness of the people of the region, which has been the cultural center of the Turkish world for a long time. Although most of the works are through institutions under the control of the Chinese government, the giving of thousands of works in a short time can be explained by the literacy and fondness of the people of the region, while the written language has also entered the course of development.

*Keywords:* Uyghur written language, East Turkestan, Uyghur grammar books, Uyghur dictionaries

Bir dilin yazılması, kuralların oluşması ve gelişmesinde önemli bir adımdır. Dışarıdan dilin doğal yapısına uygun olmayan ve doğal akışı bozacak müdahaleler olmadığı takdirde oluşan bu kuralların kaydı dil bilgisini oluştururken dil bilgisinin eğitimde kullanılması, dilin ve o dili konuşan ve yazan topluluğun gelişmesinde önemli bir etkidir. Yazı dilinin gelişmesinin hem sebebi hem sonucu olarak gösterilebilecek sözlükler ise yazı dillerinin kelime kadrosudur. Konuşma dili, yazı dilinin konuşulan şeklidir. Yani yazı dilinin günlük kullanımındaki karşılığıdır. Yazı dilinin işlenmişliği ve kurallarının uzun ömürlü olması, yazı dili sözlüğünün kalitesini ve zenginliğini sağlarken aynı zamanda yazı dili standardının oluşmasını da sağlayan, ana dili eğitiminin kalitesini yükselten en önemli amildir. Diğer taraftan sözlükler, hem millete ait değer unsurlarını barındıran ve yaşatan hem de her alandaki soyut ve somut bilgi üretimi ve ona bağlı gelişmeleri yansıtan bütün kelimelerin barındığı bir hazine gibidir. Bu tespit, bağımsız olmayan Doğu Türkistan Türklüğü için tam karşılığını bulmuş bir ifadedir. Yazı dili sözlüğü ve yazı dilinin kurallarını oluşturan dil bilgisi çalışmaları, 11. asırda verilmiş Divanu Lügati't-Türk gibi bir eserin yazıldığı coğrafya için çok geri kalmış ve yetersiz olsa da coğrafyada yaşayan insanları birleştirmesi ve millî bir ruh vermesi açısından varlığı önem arz eder.

Geçen asra kadar aynı alfabe ile varlığını sürdüren ve iki yazı dili kullanılarak en doğusundan en batısına, en kuzeyinden en güneyine anlaşılabilen Türk topluluklarının bugün gelişen bütün teknoloji ve imkânlarla rağmen anlaşmada büyük sıkıntılar yaşaması, yirminin üzerine çıkan yazı dili ile izah edilebilir. Türk yazı dillerinin yirmilere çıkmasının sebebi olarak Sovyetler Birliği'nin Türk toplulukları hakkında takip ettiği dil politikaları yanında Türk topluluklarında yazı dili şuurunun yokluğu, eğitimin yetersizliği ve düzensizliği, okuma yazma oranının düşüklüğü, coğrafyanın genişliği, iletişimin ve önceki yazı dilini yazmada kullanılan alfabenin dili ifadede yetersizliği sayılabilir. Bugünkü yazı dillerinin gelişmemesinde ise Sovyetler Birliği'nin takip ettiği politikalar yani sık alfabe değişikliği, bu alfabelerde sık sık yapılan değişiklikler, işaret ilaveleri veya çıkarmaları ile yazım kurallarının sık sık değiştirilmesi sebep olarak gösterilebilir. Bütün bunların bağımsız olmamak gibi bir sebebe bağlanması uygun bir mazeret gibi görünse de Türkiye Türkçesinin de Batıdaki oturmuş yazı dilleri ile kıyaslandığında çok gerilerde olması, bütün Türk yazı dillerinin Türk dili ve yazı dilinin tarihî derinliği ile ters orantılı şekilde problemlerle karşı karşıya olması bizi başka sebepler aramaya yöneltmelidir.

Tarihî derinlik ile zıt olan bu durum, sık alfabe değiştirmekle ilişkilendirilebileceği gibi kullanılan alfabelerin Türkçeyi ifadede yetersizliği, okuma ve yazma oranının düşüklüğü ile de ilişkilendirilebilir. Göktürkler ve

Eski Uygurlar döneminde okullar olmasına (Sertkaya, 2001, s. 37) rağmen bu okulların çağa uygun olarak gelişmemesi ile fazla eser verilmemesi, verilen eserlerin çağın ve gelişmenin gerisinde kalması da ilave edilebilir. Sayılan bu sebeplerin hepsi, ana dili ve yazı dili bilincinin yokluğu ya da eksikliği ile yakından ilgilidir. Ana dili veya yazı dili şuurunun yokluğu ya da eksikliği, dili dış müdahalelere açık hâle getirir. Dile dış müdahaleyi de iki başlık altında değerlendirmek mümkündür. Bunlardan birincisi emperyalist ve güçlü bir devletin her türlü metodu kullanarak dile müdahale etmesidir. Bu müdahale, dil için alfabe belirlemek, bu yolla dilin fonetiğini değiştirmek; gramer kitapları hazırlatıp dilin doğal yapısıyla oynamak ve bu oynanmış dille eğitim yaptırmak suretiyle kendi koyduğu kuralları kalıcı hâle getirip birbirine yakın aynı kültürü paylaşan insanları birbirinden ayırmak, hepsini ayrı ayrı tecrit etmektir. Çarlık Rusyası, Sovyetler Birliği ve Çin hükûmetinin Türk dili ile ilgili uygulamaları buna açık örnektir. Dile müdahalenin ikinci yolu ise baskı ve zorlama olmadan müdahale edilecek dille ilgili doğrudan ve dolaylı çalışmalarla o dili kullananları yönlendirerek müdahale ile yapılacak olanları dilin sahiplerine fark ettirmeden yaptırmaktır. Dünyanın pek çok ülkesindeki üniversitelerde Türk dili, edebiyatı, tarihi ve kültürü ile ilgili yapılan çalışmaların amaçlarını da ikinci başlıkta değerlendirmek mümkündür. Sovyetler Birliği ve Çin’de uygulanan dil politikaları ve yapılan çalışmalarla yönlendirme dikkate alındığında iki başlığın da buralarda tatbik edildiğini belirtmek gerekir.

Esasları misyonerlerin elinde belirlenen Türklük bilimi, Türk diline doğrudan veya dolaylı olarak müdahalenin aracı olarak kullanılmıştır. Türklerin yaşadığı coğrafyada en doğudan en batıya, en kuzeyden en güneye bütün bir alan açık laboratuvar olarak kullanılıp bu coğrafyada yaşayan bütün Türk toplulukları da denek gibi kullanılmıştır. Bu geniş coğrafyada 20. yüzyılın ilk çeyreğinde bağımsızlık mücadelesini kazanan Türkiye Türklüğü emperyalistlerin doğrudan müdahalesine kapalıdır. Fakat dolaylı müdahalenin bütün metotlarına açık bir alan olmuştur. Türkiye dışındaki bütün Türk coğrafyası ve makaleye konu olan Doğu Türkistan Türklüğü de emperyalistlerin acımasız metotlarının uygulamasına maruz kalmıştır.

Emperyalist devletlerin uyguladıkları dil politikaları, genellikle dolaylı dil politikalarının malzemelerini alarak doğrudan dil politikalarında kullanmak şeklinde olmuştur. Aslında Sovyetler Birliği’nin de Çin hükûmetinin de uyguladığı politikalarda 18. yüzyılda Batı’da başlayan Türkoloji çalışmalarında ortaya konulup geliştirilen esasların ve eserlerin genelleştirilip dayatıldığı dikkatlerden kaçmaz. Bu konudaki en açık örnek, Doğu Türkistan Türklüğü için Çin hükûmetinin oluşturduğu alfabadir. Genel Türk dilinin ses bilgisi kurallarının aksine Yeni Uygur Türkçesi alfabesinde “ı”

ünlüsü yoktur. Hatta olması gerektiğini savunanların sunduğu bütün delillere (Yeloğlu, 2020, s. 109-110) rağmen olmadığına delil kabul edilen tek şey bir delinin kuyuya taş atması örneği gibidir. Bu delil, 1800'lü yılların sonunda Yakup Han zamanında Doğu Türkistan'a tüccar kılığında gelen ve ana dilinde "ı" ünlüsü olmayan İngiliz istihbarat görevlisi B. Shaw'ın yaptığı derlemenin alfabe için esas alınmasıdır. Onun yaptığı derlemede belirlediği sesler daha sonra Çin hükûmetinin oluşturacağı alfabe için de esas kabul edilir. Ancak çok zaman geçmeden bölgeye gelen ve bölgede hem derleme yapan hem de doktora tezini yazan filolog G. Jarring'in Uygur Türkçesinde "ı" ünlüsünün olduğuna dair tespitleri, derlemeleri, iddiaları ve öne sürdüğü tezleri de kabul görmez (Jarring, 1933, s. 27-28; Yeloğlu, 2020, s. 109-110). Shaw'ın derlemesi ile yaptığı yönlendirme emperyalist Çin hükûmeti için esas kabul edilerek düzenlenen alfabe "ı" sesi alınmaz. Uygur Türklüğünün buna itiraz hakkı olmayıp Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayan diğer Türk topluluklarının da itiraz hakkı olmamıştır. Ancak Türkiye'deki bilim adamlarının emperyalistlerin bütün savlarını, bu savları kabul ettirmek üzere yazdıkları senaryo ya da hikâyeleri sorgulamadan kabul etmeleri, hatta yaptıkları bütün çalışmaları Batılıların temelini attığı bir sistem üzerine inşa etmeleri anlaşılır değildir. Buna Türk isimlendirmesi dışında dışarıdan yapay olarak yapılan isimlendirmeler de dâhil edilebilir. Doğu Türkistan Türklüğü üzerine yapılandırılan Uygur isimlendirmesi de bu konuya en çarpıcı örnektir (Shirin Akiner'den naklen Öztürk, 1994, s. 1).

Emperyalist devletlerin dil konusundaki tutumlarının nihai hedefi, kendi dillerinin dışındaki bütün dilleri yok etmektir. Ancak bu nihai hedefe ulaşmak için tercih edilen en etkili yol; emperyalist ülkenin uygulamasına konu olan topluluğun parçası olduğu büyük topluluktan tecrit edilmesi, küçük dil adacıklarının oluşturulması, tarihinin kendisine yüklediği sorumluluktan uzaklaştırılması ve tarihle bağının koparılmasıdır. Bunun en etkili yolu, iyi programlanmış bir dil politikası takip etmektir. Bu dil politikası gereği yapay bir yazı dili oluşturulur ve konuşurlara kabul ettirilir.

Bazı yazı dilleri, herhangi bir siyasi erkin müdahalesi veya siyasi kararı olmadan doğal şekilde kendiliğinden oluşurken bazıları yönetim biçimi ne olursa olsun bir devletin tercihi ile oluşmuştur. Bunun dışında Sovyetler Birliği gibi emperyalist ülkelerin emperyal amaçlarını gerçekleştirmek için uyguladığı planın bir parçası olarak dayattığı bir veya birkaç ağzın birleştirilerek oluşturulduğu yazı dilleri de vardır (Şirin User, 2006, s. 129). Bu yazı dilleri, bir ağza dayanmasına rağmen bu ağız genellikle en az kullanılan ya da en farklı olanıdır. Bundan dolayı yazı diline esas olan ağız yapaydır. Bu yapaylığın da halk tarafından benimsenmesinin iki yolu vardır.

Bunlardan birisi ciddi bir yazı dili eğitimi, ikincisi ise bu yazı dili ile çok eser verilmesi ve eserlerin okutulması ve devletin bütün birimlerinde yazı dilinin etkin şekilde kullanılmasıdır. Bu yazı dili, yerleşmesi hatta gelişmesi için desteklenir. Okullaşma en üst seviyeye çıkarılır, her seviyedeki yaş grubu için okul kitapları hazırlanır, kurslar düzenlenir. Bu yazı dili konusunda çalışanlar ve çalışmalar teşvik edilir.

Yazı dili, konuşma dili, ağız, yazı dili ile ağızların ilişkisi, yazı dili-sözlük ve ağız-sözlük; devletin eğitim sistemi ile eğitimde ve devletin birimlerinde dilin kullanılması hakkında verilen bu bilgiler; Uygur yazı dili ve Uygur sözlükçülüğü hakkında daha sağlıklı değerlendirme yapılmasının da temel ölçüsüdür. Aslında bu konuda verilecek çok daha ayrıntılı bilgi, konunun çok daha iyi anlaşılmasında etkindir. Ancak ayrıntı, asıl konudan uzaklaştıracağından kısa zamanda bir değerlendirme yapmayı da imkânsız kılar.

Bunlara ilave olarak bütün Türk topluluklarının ve bu toplulukların yetiştirdikleri Türkolog ünvanı taşıyan kişilerin Türkoloji'yi tanımlama ve Türkoloji, yani Türklük bilimi algısını da dikkate almak değerlendirmenin sağlıklı olması açısından önemlidir.

1980'li yıllardan sonra, yapılan bilimsel çalışmalar ve verilen eserlerden hareketle Türkiye'nin Türkoloji'nin merkezi konumuna geldiği sık sık söylenir. Ancak bunu söyleyen kişilerin çoğunun Türkiye dışında yapılan çalışmalara itibar etmesi bu hükmü şüpheli hâle getirir. Çünkü yapılan çalışmalar ya eski harfli metinlerin Latin alfabesi ile yeniden yazılması ya da alfabesini ve dil bilgisi kurallarını emperyalistlerin belirlediği bir yazı dili üzerinde çalışmalar yapılması, Türkiye'nin Türkolojinin merkezi olduğu kanısının biraz abartı olduğunu gösterir. Bu durum, üniversitelerde yapılan lisansüstü tezler için de geçerlidir. Ayrıca bahsedilen hükmü gerçek kabul edenlerin çoğu da Türkiye dışındaki Türkologlardan beslenir. Hâlbuki yabancıların Türklere ait değerleri ele alıp incelemeleri ve değerlendirmelerinde bir amaç ve bu amaca ulaşmak için uyguladıkları yöntemleri, çalışma ilkeleri vardır. Bu durumun göz ardı edilmesi, Türkiye'deki Türkoloji'nin ilkesiz ve amaçsız olduğunu da gösterir. İlke ve amacın olmaması da Türkiye'de Türkologluğu bir memuriyet olmaktan öteye götürmez. Türkiye hakkında yapılan bu kısa değerlendirme, aslında bütün Türk toplulukları ve bu topluluklarda yetişen Türkologların çoğunu da kapsar. Bundan daha vahimi ise yabancı Türkologlara iyi görünmek için onların mantığıyla hareket ederek onlara malzeme vermektir. Öztopçu'nun Uygur adını bir kavim adı olarak vermesi de buna örnek olabilir (1992, s. 11).

## Alfabe ve Yeni Uygur Yazı Dili Hakkında

Sözlükler hakkındaki değerlendirmeye geçmeden önce bugün kullanılan Uygur adının nasıl ortaya çıktığı ve coğrafyanın kısaca değerlendirilmesi, Uygur sözlükçülüğünü değerlendirmeye de katkı sağlayacaktır. Çünkü 1921 yılında Taşkent'te alınan bir karardan önce Gansu eyaletinde yaşayan Sarı Uygurlar dışında hiç kimsenin kendini Uygur diye tanımlamadığını (Yıldırım, 2019, s. 541) vurgulamak gerekir. Gansu eyaletinin dışındaki Türklerin, kendisini Uygur olarak tanımlaması ve Uygur adını etnik isim olarak kullanmaya başlaması güya Çinlilerin kendilerini yaşadıkları şehir ismi ile çağırılmalarından dolayı olmuştur (Yıldırım, 2019, s. 541). Bu, tam da misyonerlerin kendi düşüncelerini kabul ettirme yöntemidir. Yine Doğu Türkistan'da dillerinde ünlü ve ünsüz uyumunun çok sağlam olduğu Eynuların (Yıldırım, 2019, s. 542) başkaları tarafından ayrı bir etnik grup oldukları ve Uygur olmadıkları (Johanson, 2002, s. 29-30; Wurm 1997'den naklen Yıldırım, 2019, s. 542) görüşü, bu çalışmalar hakkındaki tahminlerimizi doğrular niteliktedir.

Bugünkü Uygur yazı dili de diğer Türk yazı dilleri gibi adma eski Uygurca dediğimiz, eski Türk yazı dilinin Uygur Hanlığı döneminde kullanılan ve temeli Göktürkçe olan yazı diline dayanır. Bugün çağdaş Uygurcanın konuşulduğu bölge, Türk yazı dilinin Göktürk, Uygur ve Arap harfleri ile yazıldığı, Türk yazı dilinin en eski kültür merkezlerindedir. Nihayet Türkçenin ilk sözlüğünü hazırlayan ve ilk dil bilgisi kitabını yazan Kâşgarlı Mahmut burada doğmuştur, Türklerin yönetim anlayışının kitabı olan *Kutadgu Bilig* de bu muhitte doğmuş ve yaşamış birisi tarafından kaleme alınmıştır. 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Hazar'ın doğusu ile İdil-Ural bölgesindeki Türklerin yazı dili olarak kullandığı Alişir Nevai'nin Türk Tili dediği bizim de ısrarla Çağatay Türkçesi dediğimiz yazı dilinin doğduğu ve olgunlaştığı muhit de burası sayılır ve bu kültür merkezlerinden beslenmiştir. Bütün bunlara rağmen “Uygurlar, XX. yüzyıl başlarına kadar Çağatay yazı dilini kullanmışlardır. 1920'lerden itibaren ise kendi yazı dillerini kullanmaya başlamışlardır.” (Yıldırım, 2019, s. 542) tespiti veya Shaw tarafından hazırlanan sözlüğün özgün isminin *A Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkistan (Kashgar and Yarkand)* olmasına rağmen eser isminin “Uygurca-İngilizce Sözlük” (Öztopçu, 1993, s. 17) veya “Yeni Uygurca-İngilizce Sözlük” (Yıldırım, 2019, s. 544) şeklinde çevrilmesi, endişelerimizi doğrulamaktadır. Eser isminin çevirisi *Doğu Türkistan'da (Kaşgar ve Yarkent) konuşulan Türk Dilinin bir Taslağı* şeklinde olmalıdır.

Önce Kâşgarlı'nın sonra Alişir Nevai'nin adına Türkçe dediği dil, bugün nasıl oldu da Uygurca oldu, sorusunun cevabı aslında hem Uygur yazı dilinin hem Uygur sözlükçülüğünün yaşadığı problemlerin kaynağına işaret eder.



Bütün kaynaklarda Çağatay yazı dilinin 20. yüzyılın ilk çeyreğinde tarihe karıştığı ortak kanaattir. Alishir Nevai'den sonra mahallileşmeye başlayan Çağatay yazı dili, Doğu Türkistan'da 50'li yıllara kadar yaşamıştır. Bu gerçeği, o yıllarda verilen eserlerde, Kutluk Hacı Şevki'nin çıkardığı gazetelerde tespit etmek mümkündür. Mao'nun, iktidara geldikten sonra Sovyetlerin milliyetler politikasının en önemli bölümü olan dil politikalarını onlardan da destek alarak uygulamaya başlaması (Şirin User, 2006, s. 126-129), Doğu Türkistan'da Çağatay yazı dilini tamamen tarihe gömmüştür. Ancak bunda Sovyetler Birliği'nin henüz kurulmadan alttan altta desteklediği bölgesel etnik milliyetçiliğin Doğu Türkistan'da Türk adının silinmesi ve bir hanedanlık adı olan Uygur adının etnik isim olarak kullanılmasında etkili olduğunu kabul etmeliyiz. Özellikle bölme kastıyla yapılan isimlendirmelerin ilk ortaya çıkışından günümüze kadar gelişmesini takip edebildiğimiz isimlerden birisi Uygur ismidir.

Uygur adının 1921 yılında Taşkent'te yapılan bir toplantıda Çinliler kendilerini doğdukları şehir ismi ile andıkları için benimsendiği ve 1934 yılında Doğu Türkistan hükûmetinin de bunu kabul ettiği, genel kanaat hâline gelmiştir. Hâlbuki 1910'lu yıllarda Malov'un bölge ile ilgili yaptığı çalışmalarda Uygur adı etnik isimlendirme olarak kullanılmıştır (Malov, 1912a, s. 61-74). Daha sonra Çin hükûmetince de benimsendiği görülen Rusya tarafından yapılan bu isimlendirme, Doğu Türkistan halkında ve dünyada kabul görmeyen kararlar olsa da 1955 yılındaki düzenlemelerle Mao hükûmetinin Doğu Türkistan'ı "Şincañ Uygur Özerk Bölgesi" şeklinde adlandırması, ismin dünyada kabulünde etkili olmuştur (Öztopçu, 1992, s. 16-17; Öztürk, 2010, s. 1). Bu ismin yapaylığı ve Doğu Türkistan'da hâlâ kabul görmemesi, Mao'nun iktidarından evvel İkinci Dünya Savaşı sırasında ve daha önce kurulan devletin adının "Şarkî Türkistan Devleti" şeklinde (Buğra 1987; Şirin User, 2006, s. 125) olmasından da anlaşılabilir. Fakat bu isimlendirme ile Çin'in Sovyetlerin dil konusundaki uygulamalarını kopyaladığı (Roy, 2005, s. 74-86, 92-101) ve Uygurları Türk üst kimliğinden uzaklaştırmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bölge insanı ile ilgili bu isimlendirme özellikle 80'li yıllardan sonra gittikçe artan bilimsel çalışmalarda kullanılmış olup Çarlık Rusyası ile başlayıp Çin hükûmetinin devam ettirdiği politika başarıya ulaşmıştır.

Bugünkü Uygur yazı dili, Göktürkler döneminde kullanılan yazı dilinin devamı olan Eski Uygurca üzerinde şekillenmiş ve bugün Oğuzlar dışındaki Türk topluluklarının kullandığı yazı dillerine de kaynaklık eden Çağatay yazı dilinin devamıdır. Bu yazı dili, mevcut Türk yazı dilleri içinde en eski ve sürekli bir edebiyata sahip olduğu hâlde Mao'nun iktidara gelmesinden sonra uygulanan asimilasyon politikalarıyla, değiştirilen alfabeler (Şirin User, 2006, s. 123-136) ve yazım kılavuzları (Öztopçu, 1993, s. 171)



sebebiyle gelişmesi engellenmiştir. Elbette bu politikalar, Çin'deki bütün milletleri kapsamakla birlikte en çok da Türkleri etkilemiştir.

1900'lü yıllardan evvel, Arap harflerinin Türk dilini ifade etmede yetersizliğinden dolayı Rusya sınırları içinde önce Çarlık idaresinin sonra Sovyet hükûmetlerinin de teşvik ve kışkırtmasıyla başlayan fonetik alfabe kullanma hevesi, Doğu Türkistan'da kullanılan alfabede de 1937'de ilk defa bazı düzenlemelerin yapılmasına sebep olur (Şirin User 2006, s. 126-127; Öztopçu, 1993, s. 168). Alfabede bazı ünlülerin belirtilmesini sağlayan bu ilk düzenleme, Uygur aydınları tarafından bir gereklilik olarak görülmüştür.

Bazı kaynaklar bugünkü Uygur yazı dilinin 10. yüzyıldan beri kullanılan yazı dilinin Urumçi ağzıyla şekillenmiş olduğunu söyleyeler de (Öztürk, 2010, s. 1) bugünkü Uygur yazı diline esas olan ağız, Mao'nun iktidara gelmesinden sonra 1951'de Sovyetlerden davet edilen bilim adamlarının kurduğu Milliyetler Merkezi Enstitüsü Azınlık Dilleri Bölümünde şekillenmiştir. Bu şekillenmenin, yapılan bilimsel derlemelere dayandığı iddia edilse de bu bilimsel materyaller yayımlanmamıştır (Şirin User, 2006, s. 129). Bu şekillendirmede daha önce bölgede bulunan misyonerlerin kendi amaçlarına uygun şekilde yaptıkları çalışmalarla tespitler etkili olmuştur denilebilir. Mesela Shaw'ın Uygurcadan yaptığı derlemelerde “ı” sesini göstermemesi, Uygur yazı dilinde “ı” sesinin olmadığına dair bir kanaat doğurmuştur (Yeloğlu, 2020, s. 108-109). Bunun aksini iddia eden pek çok bilim adamı olsa da (Yeloğlu, 2020, s. 109-110) Çin hükûmeti kendi işine gelen kanaati uygulamıştır. Çin'deki uygulama tamamen politik olsa da Türkloji âleminde bu kanaatin yaygınlaşmasında bölgenin dili hakkında yapılan ilk çalışmadaki (Shaw, 2014, s. 15-16) malzemeler etkili olmuştur. Shaw'ın İngiliz hükûmeti hesabına çalışan bir istihbarat elemanı olması ve bu mantıkla hareket etmesi, bir dilci olmaması, Türkçeyi bilmediği ihtimali hiç dikkate alınmamıştır. Çünkü Shaw, eserinde Doğu Türkçesini Osmanlıca ile de mukayese etmektedir (2014, s. 16). Bölgenin dili hakkındaki bu ilk çalışmada Uygur adının geçmemesi ve eserde bölgenin dili için “Doğu Türkistan Türkçesi” denmesi (Shaw, 1880), Uygur adının etnik bir isim olmadığı ve sonradan kabul ettirildiği tezini doğrulamaktadır. Yeni Uygurcanın yazımında kullanılan alfabe sistemlerinin oluşturulmasında Shaw'ın derlemeleri esas alınmış, bölge insanlarını diğer Türk topluluklarından ayıran bu özellikler öne çıkarılmıştır. Yazı dilini şekillendiren bu durum, elbette yeni yazı dilinin kelime kadrosundan oluşan Uygurca sözlüklerin oluşmasında da etkili olmuştur. Çalışmada bölge dışında ve Türk olmayanların çalışmaları, Doğu Türkistandaki çalışmaları olumsuz yönlendirdiği ve etkilediği için alınmış olup bu duruma dikkat çekmek için tespit edilebilenler verilmeye gayret edilmiştir.

Yeni yazı dili ve yazı dili sözlüklerinin şekillenmesinde yabancı bilim adamlarının tartışmalı çalışmaları yanında bölgedeki hâkim iki farklı gücün alfabe ve imla konusunda bölge insanına yaşattığı istikrarsızlığın da rolü olduğunu belirtmek gerekir.

Bazı Uygur aydınları 1950'lerden sonra alfabede yapılan düzenlemeler yanında Sovyetler Birliği'nde yaşayan Uygurlarla yazı birliğini sağlamak için Kiril alfabesini kullanma girişiminde bulundular. Ancak Çin hükûmeti ile Sovyetler Birliği'nin arasının açılması, bu girişimin de gerçekleşmesini imkânsız kılmıştır. Bununla birlikte Sovyetler Birliği'ndeki Uygurların gerek 1930-1947 arasında kullandıkları Latin alfabesi gerekse daha sonra kullanmaya başladıkları Kiril alfabesi, Doğu Türkistan'da sınırlı da olsa bir kullanım alanı bulmuştur (Öztopçu, 1993, s. 169; Şirin User, 2006, s. 133).

1960'ların başında alınan idari bir kararla Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde, farklı dillerin yazımında "pin-yin" adı verilen bir tür transkripsiyon sistemi esas alınarak oluşturulmuş Latin kökenli bir alfabenin kullanılmasına paralel olarak Uygurca için de bazı eklemelerle yeni Latin kökenli bir alfabe (yengi yeziq) oluşturulmuştur. Ancak 1966-1976 yılları arasında gerçekleşen kültür devriminden dolayı bu alfabenin kullanılması bütün Çin'de ertelenmiştir (Şirin User, 2006, s. 135-136).

1974 yılında rafa kaldırılan Kültür Devrimi'nden sonra Latin alfabesinin kullanımı başlamış ve 1983 yılına kadar devam etmiştir. 1983 yılında tekrar Uygurca için hazırlanmış Arap kökenli fonetik bir alfabe kullanıma sunulmuştur. İşaretler Arap harfleri olsa da bu alfabayı öğrenenlerin tarihî metinleri anlamaları imkânsızdır. Böylece Çin, Latin kökenli alfabeden kurtularak Türkiye ile kurduğu ilişkiden dolayı oluşabilecek yakınlığı ve anlaşmayı engellemiş, tekrar kabul edilen Arap kökenli alfabede yaptığı düzenlemelerle de Uygur Türklüğünün tarihî metinleri anlamasını engellemiştir.

Öztopçu, "Uygur diliyle uğraşanların çoğu ifade zenginliği ve gelişme açısından modern Uygurca'yı, tarihî devirlerdeki yazı dillerinden çok daha ileri ve gelişmiş bir dil olarak kabul etmektedirler." (1993, s. 170) dese de bunların kim olduğunu belirtmemiştir. Eski yazı dilinden ve komşu Türk topluluklarından dil ve imla olarak uzaklaşan Çağdaş Uygur yazı dilinde 1980'li yıllardan sonra olan gelişmeyi göz ardı etmek de mümkün değildir.

Çağdaş Uygurcadaki mevcut durumu bir gelişme kabul edip bu gelişmeyi, hazırlanan yazım kılavuzları ve sözlüklerin etkisiyle izah etmeye çalışanlar olsa da (Öztopçu, 1993, s. 171) bu, tartışmaya açık bir tespittir. İnsanlardaki dil konusundaki bilinçlenme ve tarihin kendilerine yüklediği sorumluluğun farkına varmalarında verilen eserlerin hızla artması,

insanların tarihini öğrenmesi ve süreli yayınların çoğalmasi ile izah etmek daha yerinde olur. Çünkü Modern Uygur matbuatı 1880'li yıllarda başlamış ve Çinlilerin bütün engellemelerine rağmen dergi ve gazeteler yayımlanmıştır (Yeloğlu, 2019, s. 46-47). Ancak Mao'nun iktidarı ele geçirmesi sonrasında yaşananlar, başlayan bu hareketi geriletmiştir. Fakat Kültür Devrimi bittikten sonra gelişme tekrar başlamıştır. Ayrıca 1990'larda yayımlanan bir çalışmada 1980'den sonra 4 bin civarında kitap ve makalenin yazılmış olduğu görülür (Öztopçu, 1993, s. 170).

Uygur yazı dili ve sözlükçülüğündeki gelişmenin göz ardı edilmesinin bir diğer sebebi; Uygurcanın farklı yabancı dillerle teması, farklı dillerde yazılan gramer kitapları ve hazırlanan sözlüklerdir. Yabancı dil öğrenmek üzere hazırlanmış yabancı dil gramer kitapları ve sözlükler ile daha sonra yabancılara Uygurca öğretmek amacıyla yapılan çalışmalar, yazı dilinin ve sözlükçülüğün gelişmesinde etkili olmuştur. Dille ilgili çalışmalar, Doğu Türkistan dışından verilen eserler örneğinde 1980'li yıllarda başlasa da kısa sürede hem sayı olarak artmış hem alan olarak zenginleşmiştir. Bunların içinde sayısı gittikçe artan tarihî ve çağdaş yazı dilinin gramer kitapları, tarihî ve çağdaş yazı dili sözlükleri, yabancı dil öğrenme amaçlı yabancı dil sözlükleri, yabancılara çağdaş Uygurca öğretme amacıyla hazırlanmış dil öğretim kitapları ve sözlükler, mesleki sözlükler, başka dillerden Uygurcaya ve Uygurcadan başka dillere hazırlanmış gramer kitapları ile sözlükler, tarihte verilmiş Türkçe kitapların günümüze aktarılaraq okutulması, Türk kültürünün esasını teşkil eden ortak aklın ürünü atasözü sözlükleri ve kitaplarının yayımlanması, sözlü halk edebiyatı ürünlerinin derlenmesi ve yayımlanması; Çin'in dünyaya açılması çalışmaları çerçevesinde pek çok insanın yurt dışına çıkararak mevcut gelişmeleri doğu Türkistan'a taşınmaları, coğrafyadaki gelişme ve değişimde etkili olmuştur. Basılan bu kitapların çoğunun Pekin'de basılmış olması, hatırlatılması gereken önemli bir durumdur. Her on yıllık dilimler hâlinde verdiğimiz bazı kitaplarla okullarda okutulan kitap, sözlük, imla kılavuzu vb. ders malzemesinin ŞUAR<sup>1</sup> Marip Nazariti Til-Edebiyat Dersliklerini Tüzüş Komitesi, ŞUAR Milletler Til-Yeziq Hizmiti Komitesi Luğet Bölümü, ŞUAR İctimaiy Penler Akademiyisi Til Tetkikat Orni, ŞUAR Til-Yeziq Hizmiti Komitesi, ŞUAR Milletler Til-Yeziq Hizmiti Komitesi gibi Çin hükûmetinin kontrolü altındaki kurumlar tarafından basılması veya bastırılması, Uygurlar adına sağlıklı bir gelişme mi yoksa Çin hükûmeti kontrolünde ve onların istikametini belirlediği şekilde bir gelişme mi tartışmasını da beraberinde getirir.

<sup>1</sup> ŞUAR, Şincañ Uygur Avtonom Rayonu (Şincañ Uygur Özerk Bölgesi) isimlendirmesinin kısaltması olarak kullanılmıştır.

Öztopçu, Uygur yazı dilinin gelişmemesini yazı diline temel teşkil edecek bir kültür merkezinin olmaması (1993, s. 170) ile izah ederken daha önce Urumçi ağzının yazı diline temel teşkil ettiği (1993, s. 168) ifadesiyle de çelişir. Buna Öztopçu'nun başka bir çalışmasında yazı diline temel teşkil eden ağzın Kaşgar olduğu (1992, s. 22) ifadesini de dâhil etmek gerekir. Çünkü Çin hükûmeti, Uygurların kabul ettikleri kültür merkezinin ağzını etkisiz kılmak için Urumçi ağzını yazı diline esas kabul etmiştir (Öztopçu, 1993, s. 168). Coğrafyanın genişliği, iletişimin yetersizliği, basın yayın araçlarının gelişmemişliği ve en önemlisi Çin'in bölgenin kaderini belirleyen unsur olması; alfabe, yazı ve yazım kılavuzunda sık sık yaptığı değişiklikler, Uygur yazı dilinin yönlendirilmiş gelişmesinin sebebi veya doğal şekilde gelişmesinin önündeki en büyük engeldir. Bunu ciddi manada bir Uygur yazı dili sözlüğünün oluşmamasındaki sebep olarak da göstermek mümkündür.

### **Ağız Sözlüğü ve Ağız Dil Bilgisi Çalışmalarından Uygur Yazı Dili Sözlük ve Dil Bilgisine Geçiş**

Sözlükler, yazı dilinin kelime kadrosudur. Eğer sözlükler konuşma dili ile ilgili olursa bunlara ağız sözlükleri denir ki bu sözlüklerdeki kelimelelerin coğrafyası dar ve kullanımı sınırlıdır. Yazı dili ise hâkim olduğu siyasi coğrafyadaki bütün ağızların üzerindedir, bir ağza dayanmasına rağmen ekonomik, sanatsal, kültürel yönlerden konuşanlara sağladığı avantaj, onu bir üst dil, yani yazı dili hâline getirir. Yazı dili, ağızlardan beslenir ama ağızlardan aldığı kelimeleri kendi rengine uydurur (Gülensoy, 2000, s. 91-93). Yazı dili aynı zamanda eğitimin malzemesidir, hem eğitimi geliştirir hem eğitimle gelişir ve yaygınlaşır. Devletin iç ve dış yazışmaları ile kayıtları, hukuk ve din bu dille anlaşılır ve uygulanabilir. Bu durum, yazı dilinin kullanıldığı siyasi coğrafyadaki diğer ağızları kendisine benzetmesi yanında dilin hâkim olduğu siyasi coğrafyada hızlı değişmesinin önünde bir engeldir. Ağızların yazı dilinin standartlaştırmasına katılması, ağızları yazı dilinin konuşulan şekli hâline getirir, zamanla ağızlar yazı dili içinde erir. Yazı dilinin bütün ağız özelliklerini bünyesine alması ve yaşatmaya çalışması, yazı dilini standardı olmayan bir ağızlar topluluğuna dönüştürür; yazı dilinden yerine getirmesi beklenen sonuçlar elde edilemez. Bu durum, bize yazı dili ile sözlük arasındaki sıkı ilişkiyi de gösterir. Sözlükler dil değildir ancak dilin kelime kadrosudur. Bu kelime kadrosu aynı zamanda millî hafızadır. Yazı dili sözlüklerindeki ortak kelimelerin yerini mahallî kelimeler aldığı zaman ortak millî hafıza zayıflar ve kaybolur.

Sözlük yazma geleneğinin 11. asra dayandığı coğrafyada Kâşgarlı'nın hazırladığı sözlükten sonra neredeyse 800 yıl, bölge insanı tarafından bölgenin dili ile ilgili sözlük hazırlanmamıştır.

## Uygur Yazı Diline Temel Teşkil Eden İlk Sözlük ve Dil Bilgisi Çalışmaları

Yeni yazı diline, oluşturulan farklı alfabelere ve dil bilgisi çalışmalarına, hatta Türkolojideki pek çok tartışmaya esas teşkil eden ilk sözlükler de Batılı misyonerler tarafından hazırlanmıştır. Robert Barkley Shaw'ın 1878/1880 yılında hazırladığı *Doğu Türkistan Sözlüğü*, daha çok ağızlara dayalı bugünkü Uygur yazı dilinin ilk sözlüğü olma özelliği yanında [R. B. Shaw "A vocabulary of the Eastern Turkestan" *Journal of the Asiatic Society of Bengal* 1878] (Öztopçu, 1993, s. 171)/[ a Sketch of the Turkish Language as spoken in Eastern Turkistan (Kashgar and Yarkent)] (Shaw 1880) yeni Uygur yazı diline temel teşkil etme özelliği de taşımaktadır. Bu sözlük, 226 sayfa olup 1-208 arası Shaw'ın hazırladığı Doğu Türkistan (Kâşgar ve Yarkent) Türkçesi-İngilizce sözlüktür. 209-226 sayfalar arası, sözlüğün ek kısmı olup J. Scully tarafından hazırlanan Yeni Uygurca-İngilizce kuş ve bitki adları sözlüğüdür (Öztopçu, 1993, s. 171). Shaw'ın sözlüğünün ikinci kısmı ise kapakta "Part II Vocabulary, Turkish-English" (İkinci Bölüm, Türkçe İngilizce Sözlük) şeklindedir (Shaw, 1880).

Kunos'un "Jarkent Türkçesi Bilgisine Katkılar" çalışması, 1900'lü yılların henüz başında Doğu Türkistan bölgesinin ağız çalışmalarına gramer ve sözlük olarak katkı sağlayan önemli bir çalışmadır. Bu çalışmadaki bir diğer önemli husus Yarkent ağzından "Jarkent Türkçesi" olarak bahsetmesidir.

Kunos, I. (1905). Adalekok a Jarkendi (keletazsiai) törökseg ismere-tehez (Yarkent [Doğu Asya] Türkçesi Bilgisine Katkılar), *KSz*, 6, s. 2-3, Budapest.

H. Whitaker tarafından 1909 yılında yayımlanan, içerdiği kelime ve sayfa sayısı bakımından çok yetersiz olsa da "Yeni Uygurca Sözlük" ilave edilebilir. Sözlüğün Uygurca-İngilizce bölümü 22 sayfa iken İngilizce-Yeni Uygurca bölümü 15 sayfadır. Ayrıca Whitaker, sözlüğün girişinde Yeni Uygurca gramer bilgisi de vermektedir (Öztopçu, 1993, s. 171).

Raquette'nin 1909 yılında yayımlanan "Yarkand ve Kaşgar İlçelerinde Şu Anda Konuşulan ve Yazılan Doğu-Türkistan Lehçesinin Mevcut Bilgisine Bir Katkı" çalışmasının hem bölgeden Türkistan dolayısıyla insanlarından Türk olarak bahsetmesi hem de burada konuşulan dili genel Türkçenin (Doğu yazı dilinin) lehçesi kabul etmesi önemlidir.

G. Raquette, "A contribution to the existing knowledge of the Eastern-Turkestan dialect as it spoken and written at the present time in the districts of Yarkand and Kashgar" (Yarkent ve Kaşgar İlçelerinde Şu Anda Konuşulan ve Yazılan Doğu-Türkistan Lehçesinin Mevcut Bilgisine Bir Katkı) *JSFou* 25:5, Helsingfors 1909.

Schriefl'in "Kaşgar ve Yarkent'in Diline İlişkin Açıklamalar" başlıklı çalışması, ilk örnekler verilmiş olsa da bölgenin dili üzerine yapılacak sözlük ve dil bilgisi çalışmalarına zemin teşkil etmesi açısından önemlidir.

Schriefl, K. Bemerkungen zur Sprache von Kaşgar und Jarkend, *KSz*, 14, 1-2, 15, 1-3, Budapest 1913-1915.

Raquette'nin 1927'de yayımlanan ağız sözlüğünden önce 1912-1914 yıllarında yayımlanan "Eastern Turki Grammar. Practical and Theoretical with Vocabulary (Doğu Türkçesi Grameri. Pratik I ve Teorik I ile Kelime Bilgisi)" çalışması, sonraki sözlük çalışmalarına da temel teşkil ettiği kanaatini uyandırmaktadır.

Raquette, G. (1912-1914). Eastern Turki Grammar. Practica I and Theoretica I with Vocabulary, *MSOS*, 15, 2; 17, 2, Berlin.

G. Raquette'nin 1927 yılında yayımladığı *Kaşgar ve Yarkent Ağızları Temelinde Türkçe İngilizce Sözlük*, 139 sayfadan ibaret olsa da çoğu madde, başı alt madde başlıkları ve örnek cümleler ile zenginleştirmiştir (Öztopçu 1993, s. 171; Olcay, 1962, s. 65).

Sözlük olmasa da çağdaş Uygurcanın grameri ve sözlüklerine esas teşkil edecek önemli bir çalışma, Jarring'in Doğu Türkistan'da Doğu Türkçesi fonetiği üzerinde yaptığı doktora çalışmasıdır.

Jarring, G. (1933). Studien zu einer Osttürkischen Lautlehre (Doğu Türkçesi Fonetik Kuramı Üzerine Çalışmalar), Lund.

Jarring, Doğu Türkistan'da bulunduğu dönemlerde yaptığı derlemeleri, ilerleyen zamanlarda yayımlamıştır. Bu metinlerin çoğu, sözlük veya dil bilgisi kitabı olmasa da sözlük veya gramer çalışmasına malzeme olabilecek niteliktedir. Kaldı ki Jarring'in Doğu Türkistan'dayken yaptığı derlemeler, Çağdaş Uygur Türkçesi için en önemli malzemeler durumundadır ve "Jarring Koleksiyonu" olarak konuyla ilgilenenlerin yararına açıktır.

Jarring, G. (1946). Materials to the Knowledge of Eastern Turki Talis, Poetry, Proverbs, riddles, Ethnological and historical Texts from the Southern Parts of Eastern Turkestan with Translation and Notes I. Texts from Khotan and Yarkand. Lunds Universitets Årsskrift. N.F Avd. 1. Bd. 43. Nr. 4. Lund: C.W.K. Gleerup.

Jarring, G. (1948). Materials to the Knowledge of Eastern Turki Talis, Poetry, Proverbs, riddles, Ethnological and historical Texts from the Southern Parts of Eastern Turkestan with Translation and Notes II. Texts from Kashghar, Tashmaliq and Kucha. Lunds Universitets Årsskrift. N.F Avd. 1. Bd. 44. Nr. 7. Lund: C.W.K. Gleerup.

Jarring, G. (1951). Materials to the Knowledge of Eastern Turki Talis, Poetry, Proverbs, riddles, Ethnological and historical Texts from

the Southern Parts of Eastern Turkestan with Translation and Notes III. Folk-lore from Guma. Lunds Universitets Årsskrift. N.F Avd. 1. Bd. 47. Nr. 3. Lund: C.W.K. Gleerup.

Jarring, G. (1951). Materials to the Knowledge of Eastern Turki Talis, Poetry, Proverbs, riddles, Ethnological and historical Texts from the Southern Parts of Eastern Turkestan with Translation and Notes IV. Ethnological and Historical Texts from Guma. Lunds Universitets Årsskrift. N.F Avd. 1. Bd. 47. Nr. 4. Lund: C.W.K. Gleerup.

Raquette, G. (1927). English-Turki Dictionary, based on the dialects of Kasghar and Yarkand (Lunds Universitets arsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 23. nR. 4) Lund-Leipzig. (Kaşgar ve Yarkent Ağızları Temelinde İngilizce-Türkçe Sözlük).

Raquette'nin sözlüğünden sonra yayımlanan, Uygurca ile ilgili bir sözlük de Baskakov ile Nasilov'un sözlüğüdür. Bu sözlüğün Sovyetler Birliği dönemi ve sonrasında Rusya Federasyonu'nda Uygurca konusunda yayımlanacak sözlüklere esas teşkil ettiği söylenebilir.

Baskakov, N. A.-Nasilov, V. M. (1939). Uygursko Russkiy Slovar (Uygurca Rusça Sözlük). Moskva.

Karl Menges, Katanov'un 1933 yılında yayımladığı folklor metinlerini esas alarak 1955 yılında bir sözlük de yayımlamıştır. Daha sonra hazırlanan dille ilgili pek çok çalışmaya da kaynaklık ettiğini, sözlük çalışanların da faydalandığı düşünülen Menges'in *Doğu Türkistan Folklor Metinleri Sözlüğü*, Wiesbaden'de yayımlanmıştır.

### 1950'li Yıllarda Yapılan Sözlük ve Dil Bilgisi Çalışmaları

Mao'nun iktidara gelmesi, Uygur Türklüğü açısından hiç iyi olmamıştır. Mao'nun devriminden sonra Çin'de de azınlıklara karşı, özellikle dil hakkında Sovyetler Birliği'ndekine benzer politikalar uygulanmaya başlanmıştır.

Siyasi coğrafya olarak Çin sınırları içinde bulunan Doğu Türkistan'ın hemen kuzeyi ve kuzeybatısı, Sovyetler Birliği siyasi sınırlarıdır. Üstelik Uygur Türklüğünün yaşadığı coğrafya, bir kısmı Sovyetlerde olmak üzere ikiye bölünmüştür. 1953 yılında hazırlanan Uygurca-Rusça-Çince lügat, bu durumu anlatır gibidir.

Burhan Şehidi. Uygurçe-Henzuce-Rusçe Luget. Pekin 1953. (12.000 kelime) (Öztopçu, 1993, s. 171-172).

Burhan Şehidi'nin bu çalışması, yabancılar tarafından yapılan çalışmalar yanında aynı zamanda bölge insanının yaptığı bir çalışma olarak hatırlatılması gereken önemli bir çalışmadır.



1950 ve 1960'lı yıllar, Rus bilim adamlarının Doğu Türkistan ve Doğu Türkistan'da yaşayan Türklerle ilgili çalışmaların yoğunluğuyla dikkat çeker. Yapılan sözlük çalışmalarının dışında yayımlanan, bölge ağzıyla ilgili derleme ve dil bilgisi çalışmaları hayli fazladır. Bu çalışmalardan aynı isimli birisi 1961 diğeri 1963 yılında olan Malov ve Tenişev'in çalışmalarıdır. 1950'li ve 1960'lı yıllar, Sovyet bilim adamlarının Doğu Türkistan ağzı ile ilgili çalışmalar yaptığı yoğun bir dönemdir.

Malov, S. E. (1954). Xamiyskaya Nareçiye (Kumul Şivesi). Moskova.

Malov, S. E. (1956) Lobnorskiy Dialekt (Lopnor Diyalekti). Frunze.

Malov, S. E. (1957) Yazık Jeltih Uygurov Slovare i Grammatika (Sarı Uygurların Dili Sözlük ve Gramer), İzdatel'stvo Akademii Nauk Kazaxskoy CCR, Alma-Ata 1957 (9-154. sayfalar arası sözlük; 155-194. sayfalar arası dil bilgisi).

Menges, Karl (1955). Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Türkistan II (Doğu Türkistan'dan Folklor Metinleri Sözlüğü II). Wiesbaden 1955.

1950'li yıllarda T. Rahimov'un başkanlık ettiği bir grup tarafından yayımlanan *Rusçadan Uygurcaya Sözlük* de başka bir dilden Uygurcaya hazırlanmış ilk sözlüklerden olması açısından önemlidir.

T. R. Rahimova (Ed.)-Ş. Kibirov-M. Ruziyev-Yu Tsunvazo (1956). Russko-Uygurskiy Slovar'. Moskova.

Mümkün olduğu kadar yayımlandığı tarih sırası dikkate alınarak verilen, kelime bilgisi ve sözlük çalışmaları yabancılar tarafından yapılmış olsa da bunlar, Uygur sözlükçülüğünün gelişmesine katkı sağlayan, bu çalışmalara yön veren çalışmalardır. Yabancıların benzeri çalışmaları ilerleyen zamanlarda da bölgede ve dışarıda devam etmiştir.

Doğu Türkistan dışında olsa da Doğu Türkistan'ın da dâhil olduğu siyasi birlik içinde yapılan ilk çalışmanın Çince özgün adı "Yu-zhi Wu-ti Qing Wen-Jian", Türkçe tam karşılığı "Han Tarafından Yazılan Beş Dilli Mançuca Sözlük" (Yasheng, 2020, s. 56), bu konuda basıldığı tespit edilebilen ilk çalışma olup 1957 tarihli ve açıklamalarıyla beş bin sayfayı aşan 3 ciltlik Mançuca - Moğolca - Tibetçe - Uygurca - Çince karşılaştırmalı bir kavramlar sözlüğüdür. Sözlükte temsil edilen her dile ait 18.667 kelime vardır (Yasheng, 2020, s. 57). Sözlükte Tibetçe ve Türkçe kelimelerin üzerinde Mançuca telaffuzları da eklenmiştir (Yasheng, 2020, s. 58). Bu, o dönemdeki Türkçe kelimelerin telaffuzunu tespit açısından da önemlidir. Üçüncü cildin sonunda beş dilde de ayrı ayrı 74 sayfadan oluşan açıklamalar kısmı mevcuttur. Bu açıklamaların 58-73. sayfaları, Çağatay yazı dili imlasının devam ettiği bir yazı ile verilmiştir. Sözlüğün Türkçe bölümüne

Doğu Türkistanlıların Uygurca demesi, Çağatay yazı dilini bugün kullandıkları yazı dilinin tarihî dönemi olarak kabul edip sahiplendiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Sözlükle ilgili açıklamalarda sözlüğün ne zaman ve kimler tarafından hazırlandığı, devamının veya benzerinin olup olmadığı konusunda bir bilgi olmadığı belirtilmektedir. Ancak sözlükteki açıklamadan anlaşıldığı kadarıyla 1771 yılında yazılıp tamamlandığı, başlangıçta Mançuca ve Çince hazırlandığı, bu bölümün 1673 yılında başlanıp 1708 yılında tamamlandığı; sonradan Moğolca ve Tibetçenin ilave edilerek dört dilli hâline getirildiği ve son olarak Uygurcanın (Çağatay Türkçesi) ilave edilmesiyle sözlüğün son şeklini aldığı bilgisi verilmektedir (BTML 3, 4973-58). Uygurcanın (Çağatay Türkçesi) sözlüğe ne zaman ve hangi dönemde dâhil edildiği tam olarak belirtilmemekle birlikte Chun Hua'nın "Beş Dilli Sözlük 1794 yılında son hâline gelmiştir." ifadesi (Yashend, 2020, s. vi), Uygurcanın (Çağatay Türkçesi) 18. yüzyıl sonunda sözlüğe dâhil edildiği anlamına gelmektedir. 17. yüzyılın sonunda başlanıp 18. yüzyılın sonunda tamamlanan sözlük, yazıldığı beş dilde dönemin kelime kadrosu yanında, yazıldığı dönemdeki mahallîleşmenin son dönemecine girilmeden önceki Çağatay yazı dilinin özelliklerini yansıtması bakımından önemli bir kaynaktır. Çünkü o dönemde yazılan Çağatay yazı dili ile ilgili sözlüklerin tamamına yakını Ali Şir Nevai'nin eserlerinde geçen kelime ve mazzunları içermektedir. Bu yüzden bir kavramlar sözlüğü olan beş dilli sözlükteki Türkçe bölümü, genel Türkçe için olduğu kadar Oğuz grubu Türk yazı dilleri dışındaki o dönemde Çağatay yazı dilini kullanan bütün Türkler için önemli bir kaynak kabul etmek gerekir.

*Beş Tilliq Mançuçe Luğet 1. Tom (1-1668). Milletler Neşriyati, Beyciñ 1957.*

*Beş Tilliq Mançuçe Luğet 2. Tom (1669-3396). Milletler Neşriyati, Beyciñ 1957.*

*Beş Tilliq Mançuçe Luğet 3. Tom (3397-4973+74). Milletler Neşriyati, Beyciñ 1957.*

Üçüncü cildin sonundaki Uygurca açıklamalarda "yıl" kelimesinin Kazakçada olduğu gibi "jil (جیل)" şeklinde yazılmış olması, Kıpçak Türkçesi dışındaki Türk yazı dili ve ağızlarında y- sesi ile başlaması gereken kelimelerin j- ile başlaması, uygulanan dil politikalarına dikkat çeker. Çok daha önce hazırlanmış bu sözlüğün 1957 yılında yayımlanmış olması Çin hükümetinin bu dilleri öğrenme ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Ancak sonra hazırlanan Uygurca sözlüklerde bu sözlükte olan kelimelerin dikkate alınıp alınmadığı veya alındıysa ne kadarının dikkate alındığı konusunda bir bilgiye rastlanmadı.

Beş dilli sözlük üzerine pek çok bilimsel çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların ilki 1909 yılında E. Denison Ross tarafından yapılmış (Yashend, 2020, s. 76) olup Uygur Türkleri de 1988 yılında bu kervana katılmıştır. Türkiye’de bu sözlük üzerine yapılan bir yüksek lisans çalışmasında belirtilen Uygurlar tarafından yapılan çalışmalar şunlardır (Yashend, 2020, s. 76-90):

Muhammed, Tayircan (1988). Wuti Wingwen jian Jiqi Yanjiu Shuping (Beş dilli sözlük ve onun incelemesi). *Dil ve Tercüme Dergisi*, 4, 40-41.

Muhammed, Tayircan (1988). Wuti Wingwen jian Jiqi Yanjiu Shuping (Beş dilli sözlük ve onun incelemesi). *Dil ve Tercüme Dergisi*, 4, 40-41.

Zayidi, Mahmut ve Zayidi Muhammed (1991). Beş tillik luğet-Uygur tili tarihi boyiçe muhim menbe (Beş dilli sözlük-Uygur dil tarihindeki önemli kaynak. *Dil ve Tercüme Dergisi*, 2, 27-28.

Zeyidi, Mehmud (1991). Beş dilli sözlük-Uygur dil tarihindeki önemli kaynak. *Dil ve Tercüme Dergisi*, 2, 8-10.

Tömür, Sadık (1994). Beş tillik Mancuçe luğetning Hanzuçe-Uygurçe kısmını teyyarlaştta körülgen mesililer (Beş dilli sözlüğün Çince-Uygurca kısmının hazırlanmasında karşılaşılan problemler). *Dil ve Tercüme Dergisi*, 6.

Tömür, Sadık (1997). Uygur tili boyiçe işlengen tunji selişturma luğet-Beş tillik Mancuçe luğet toğrisida (Uygurca Yapılmış İlk Karşılaştırmalı Sözlük-Beş Dilli Mançuca Sözlük Hakkında). *Dil ve Tercüme Dergisi*, 4.

Metniyaz, Razik (2004). Beş dilli sözlükteki Uygurca kelimelerin yapısal analizi. *Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları*, 5, 1-5.

Türkiye’de yapılan çalışmalara A. Melek Özyetgin’in 2002 yılında yapılan Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumunda sunduğu “Yü Chih Wu Ti Ching Wen Chien: Ch’ing Sülalesi Dönemine Ait Bir Sözlük” başlıklı bildiri ile (Özyetgin, 2002, s. 192-202) yine Özyetgin’in Tuerxun Yasheng’e çalıştırdığı “Beş Dilli Sözlük ve Sözlükteki Uygurlara Ait Yemek ve Mutfak Kültürü ile İlgili Söz Varlığı” (2020) örnek verilebilir.

R. B. Shaw’ın 1878-1880 yıllarında Kaşgar ve Yarkent ağızlarını esas alan *Doğu Türkistan Sözlüğü* ve H. Whitaker tarafından hazırlanan *Yeni Uygurca Sözlük*’ün hazırlanışında *Mançuca-Çince Beş Tillik Lügat*’ten faydalanıp faydalanmadıkları belli değildir.

Emir Necip’in Uygurcadan Rusçaya sözlüğü daha tanınmış olsa da ondan önce hazırlanmış ve 1939 yılında yayımlanmış Uygurca-Rusça bir sözlük vardır. Sözlük, Baskakov ile Nasilov tarafından hazırlanmıştır.

Baskakov ve Nasilov'un çalışması esas alınarak Kibirov'un gözden geçirmesiyle *Uygursko Russkiy Slovar*, 2019 yılında yeniden basılmıştır. Bilgisayar ağ sayfasında satışta olan sözlük hakkında verilen "...Sözlük, modern Uygur dilinin kelime hazinesini tam olarak kapsamamaktadır; en yaygın kelime ve ifadeleri içermektedir. Bu sözlüğü derlerken, derleyiciler Uygur dilinde orijinal ve tercüme edilmiş kurgu, folklor, ders kitapları, süreli yayınlarla Sovyet Uygurlarının yaşayan, konuşulan dilinden seçilmiş kelimeler kullandılar. Ayrıca SSCB'de N. A. Baskakov ve V. M. Nasilov tarafından derlenen ve 1939'da yayımlanan ilk Uygurca-Rusça sözlüğü kullanılmıştır." (URL 1) açıklaması, sözlüğün bir derlemeye dayalı oluşturulduğunu, başka bir ifadeyle sözlük hazırlama yoluyla mahallileştirmenin desteklendiğini tespiti açısından önemlidir.

A. Şemiyeva ve İ. Ehmetyov tarafından hazırlanan *Uygur Tili Grammatikisi*, bölgedeki bir ağzı değil genel Uygur Türkçesini kapsayan ilk çalışmalardandır. Uygurca dil bilgisi ile ilgili bu çalışmanın önce Kazakistan'da Kaydarov-Seydvakkasov ve Talipov tarafından yapılan *Hazirqi Zaman Uygur Tili I-II* gibi çalışmalara örnek teşkil ettiğini, Kazakistan'da yapılan bu çalışmaların da yirmi yıl sonra aktarılarak Doğu Türkistan'da yayımlanmasının yapılacak dil bilgisi çalışmalarına örneklik ettiğini vurgulamak gerekir.

Şemiyeva, A. ve Ehmetyov, İ. (1955). *Uygur Tili Grammatikisi I Fonetika hem Morfologiya*. Almatı.

Bugün nüfusları yok denecek kadar azalmış olsa da Sarı Uygurlarla ilgili çalışmalar, Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Türklerin dili ile ilgili çalışmalarda önemli bir yer tutar. Bu çalışmalardan bir tanesi de 1957 yılında yayımlanan, Malov'un *Sarı Uygurların Dili-Sözlük ve Gramer* adlı çalışmasıdır. 196 sayfadadan oluşan çalışmanın 9-154. sayfalar arası sözlük, 155-194. sayfalar arası ise dil bilgisidir.

Malov, S. E. (1957). *Yazık Jeltih Uygurov Slovar e Grammatika (Sarı Uygurların Dili Sözlük ve Gramer)*, İzdatel'stvo Akademii Nauk Kazaxskoy CCR, Alma-Ata. (9-154. Sayfalar arası sözlük; 155-194. Sayfalar arası dil bilgisi)

Çalışmada, Malov'un bazı kelimelerin karşısına sadece soru işareti koyduğu ve anlamlarını vermediği, bazılarında ise soru işareti koyarak ihtiyatla yaklaştığı dikkat çeker.

### 1960'lı Yıllarda Yapılan Sözlük ve Dil Bilgisi Çalışmaları

1960'lı yılların başında dikkat çeken bir diğer sözlük çalışması ise Kibirov ile Tsunvazov'un Uygurca-Rusça sözlüğüdür. Bu sözlük, 2012 yılında Kibirov tarafından gözden geçirilmiş, Baskakov'un sözlüğü de dikkate alınarak yeniden yayımlanmıştır.

Kibirov, Ş.-Tsunvazov, Y. (1961). *Uygursko-Russkiy Slovar'* (Uygurca-Rusça sözlük). Alma-Ata: Kazakistan Penler Akademiyası Neşriyatı.

Aynı yıl yayımlanan Selahattin Olcay'ın "Yarkent Ağzından Örnekler" çalışması kitap olmasa da Yarkent ağzından derlenmiş malzemelerin (20 sayfalık "Tahlili Fihrist") bir ağız sözlüğü görevi göreceği düşüncesiyle zikredilmiştir. Ayrıca makalenin kaynakça kısmında Doğu Türkistan'da kullanılan Türkçeyle ilgili yapılan çalışmaların çoğunun yer alması, Türkiye'de konu ile ilgili çalışma yapanlar için uzun süre önemini kaybetmemiştir. Bu çalışmanın bir diğer önemli tarafı, Türkiye'deki Doğu Türkistan Türklüğü ile ilgili ilk çalışmalardan biri olmasıdır.

Olcay, Selahattin. (1961). Yarkent ağzından örnekler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 19 (1-2), 31-65.

Türkiye'de F. Sema Barutçu Özönder'in danışmanlığını yaptığı 1998 yılında yapılan yüksek lisans tezi de Türkiye'de yapılan Sarı Uygurcayla ilgili çalışmalara ilave edilmelidir (Aktepe, 1998).

Aktepe, Gülsün. (1998). Sarı Uygur Türkçesinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, yayımlanmamış yüksek lisans tezi.

Uygurcanın da içinde bulunduğu *Beş Tillik Mançuçe Çince*'den sonra Gunnar Jarring'in *Doğu Türkistan Lehçesi İngilizce Sözlüğü* (An Eastern Turki-English Dialect Dictionary), Doğu Türkistan'da kullanılan Türkçeye yönelik en kapsamlı çalışmalardan birisidir. Yüzyılın ilk çeyreğinde Doğu Türkistan'da uzun süre bulunan, Doğu Türkistan'la ilgili yazı ve görsel en çok belgeye sahip olan ve doktora tezini bölgede yazan Jarring'in çalışması ve çalışmanın mahiyeti yanında bölgeyi, bölgenin dilini, dolayısıyla bölge insanının kimliğini Sovyet Türkologları ve Çinli politikacılara rağmen açıkça söylemesi yapay isimlendirmelerin zorla kabul ettirilemeyeceğini göstermektedir.

Jarring Gunnar (1964). *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary* (Doğu Türkistan Türkçesi İngilizce Sözlük). Lund.

1955 yılında Doğu Türkistan için "Şincañ Uygur Özerk Bölgesi" adı verilmiş olmasına rağmen Jarring'in yayımladığı sözlükte bölgeden Doğu Türkistan olarak bahsedilmesi ve dilinin Doğu Türkistan Türkçesi olarak adlandırılması önemlidir. Çünkü 20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Sovyet bilim adamları, bölge insanından ısrarla Uygur ve dillerinden Uygurca diye bahsederken Jarring'in 60'lı yılların ortasında bölgede kullanılan dilin Doğu Türkçesi şeklinde bahsetmesi, Sovyetler Birliği ve Çin'in politikalarının hâlâ tutmadığını, rağbet görmediğini göstermektedir.

Tenişev ve Malov'un 1960'lı yıllarda yaptıkları çalışmada bölgenin dilinden nareçiya (lehçe) olarak bahsetmeleri de önemli bir durumdur.

E. R. Tenişev'in 1963 yılında yayımladığı *Nareçiya Sintsyanskix Uygurov* (Şıncañ Uygurlarının Lehçesi) kitabında da Uygur adı, bölge insanının etnik kimliğini ifade etmek için kullanılmıştır. Buna Tenişev'in kitabından önce 1961 yılında Moskova'da S. E. Malov tarafından yayımlanan *Nareçiya Sintsyanskix Uygurov* (Şıncañ Uygurlarının Lehçesi) çalışması da örnek verilebilir. Her ne kadar Uygur ismi bölgeye Çin hükûmeti tarafından Şıncañ Uygur Özerk Bölgesi adı verildikten sonra yayılmış gibi dillendirilse de Uygur adının Ruslar tarafından 1900'lü yılların başında bilimsel çalışmalarda servis edilip yaygınlaştırıldığı, konuyla ilgilenenlerde ortak kanaattir. Çünkü Batılı bilim adamlarının hâlâ bölgeden Eastern Türkistan şeklinde bahsettikleri dönemlerde Ruslar bilimsel çalışmalarda Uygur adını ön plana çıkarmakta ısrarlıdır.

1968 yılına kadar Uygurca ile ilgili hazırlanan sözlüklerin tamamına yakını, bir veya iki şehri içine alan ağız sözlükleridir. 1968 yılında Emir Necip tarafından hazırlanan 828 sayfalık *Uygurca-Rusça Lügat*, Uygur adının sözlükte geçmesine rağmen Avrupalı bilim adamlarının isimlendirme konusunda Rus bilim adamları ile hemfikir olmadıklarını göstermektedir. .

Necip, E. N. ve Rahimov T. R. (1968). *Uygursko-Russkiy Slovar*. (Uygurca-Rusça Lügat). Sovétkaya Énsiklopediya Neşriyati. Moskva.

1960'lı yıllar, Doğu Türkistan dışındaki ülkelerin çalışmalarının yoğun olduğu bir dönem olmak yanında Sovyetler Birliği bilim adamlarının çalışmalarının ağırlıkta olduğu bir dönemdir. Aslında bu dönem sadece doğu Türkistan değil bütün Sovyetler Birliği'nde Türk toplulukları ile ilgili sözlük çalışmalarının çok fazla olduğu bir dönemdir. Buna karşılık 1970'li yıllar, Uygurca sözlük çalışmalarının Doğu Türkistan içinde de dışında da yok denecek kadar az olduğu bir zamandır. Doğu Türkistan içinde çalışmaların olmaması veya az olmasının sebebini, yaşanan kültür devrimi ile izah etmek mümkündür. Buna, Latin kökenli alfabeyi kullanmanın henüz tam yerleşmemiş olmasını da ikinci bir sebep olarak ilave edebiliriz. 1980'den sonra verilen eserlerin çokluğu ve çeşitliliği, bu tespitleri doğrular niteliktedir.

Malov, S. E. (1961). *Nareçiya Sintsyanskix Uygurov* (Şıncañ Uygurlarının Lehçeleri). Moskva.

Tenişev, E. R. (1963). *Nareçiya Sintsyanskix Uygurov* (Şıncañ Uygurlarının Lehçeleri). Moskva.

1963 yılında yayımlanan Çince Uygurca lügat, Uygur Türklüğünün Çince öğrenme ihtiyacından kaynaklanan yayındır.

Henzuçe-Uygurçe Qisqıçe Luğet. Urumçi 1963. (12000 kelime) (Öztopçu, 1993, s. 171-172).

Tenişev E. R. ve Todaeva, B. H. (1966). Yazık Jeltıh Uygurov (Sarı Uygurların Dili). Moskva.

Kaydarov, A.; Seydvakkasov, G.ve Talipov, T. (1963). Hazırqi Zaman Uygur Tili I. Qisim. (Leksika ve Fonetika). Kazakistan Penler Akademiyası. Almuta.

Kaydarov, A.; Seydvakkasov, G. ve Talipov, T. (1966). Hazırqi Zaman Uygur Tili II. Qisim Morfologiya ve Sintaksis. SSR Kazakistan Penler Akademiyası. Almuta

Tenişev, E. R. (1965). Dolanı i Ix Yazık (Dolanlar ve Onların Dili). Moskva.

1960'lı yıllar, Latin alfabesine geçişin tartışıldığı fakat bir türlü gerçekleşmediği yıllardır. Bu tartışmalar, kitap hâline de getirilmiştir. Latin alfabesine geçiş ertelense de bazı okullarda Latin alfabesi ile eğitim yapıldığı biliniyor. Bu yıllarda yayımlanmış bir imla kılavuzu tespit ettik ancak bu kılavuzun hangi alfabe için hazırlandığı belirtilmemiştir.

(Hazırlayan kişi veya kurum belirtilmemiş) (1962). Yeziq Özgertiş Toğrisida Soal-Cavaplar. Ürumçi: Şıncañ Xelq Neşriyati. (Arslan vd., 2010c: 2234)

(Hazırlayan kişi veya kurum belirtilmemiş) (1965). Uyğur Yeni Yeziqinin İmla Kaidisi. Ürumçi: Şıncañ Xelq Neşriyati. (Arslan vd., 2010c: 2234)

### 1970'li Yıllarda Yapılan Sözlük ve Dil Bilgisi Çalışmaları

1950 ve 1960'lı yıllarda Rus bilim adamları tarafından yapılan ağız çalışmalarının 1910'lu yıllarda yapılan derlemelere dayandığını da belirtmek gerekir. Bu derlemelerin yapıldığı dönemde ses kaydı olmadığı için derlenen metinlerin ses bilgisi bakımından pek önem taşımadığını ancak söz varlığı açısından çok değerli olduğunu belirtmek yerinde olur. Derlemelerin ses bilgisi bakımından tartışmaya açık olması, ses kaydı olmaması yanında derleyen kişilerin misyoner olmaları ve belli rejimlere hizmet etmesinden kaynaklanır. Ancak her şeye rağmen Uygur yazı dilinin ses bilgisinin bu metinler dikkate alınarak oluşturulduğu da unutulmaması gereken ayrı bir konudur.

1960'lı yıllarda Kazakistan Fenler Akademisinde Kaydarov, Seydvakkasov ve Talipov tarafından yapılan *Hazırqi Zaman Uygur Tili I ve II* önemlidir. Çünkü bunların 1983 yılında aynen aktarılarak Uygurca Arap



harfleri ile yayımlandıkları görülür. Bu yayının, Doğu Türkistan'da bugüne kadar devam eden dil bilgisi çalışmalarına örnek teşkil ettiğini belirtmekte fayda vardır. Doğu Türkistan'daki çalışmalara örnek teşkil eden bu çalışmaların Çağdaş Uygur yazı dilinin şekillenmesinde önemli bir yer tuttuğu unutulmamalıdır.

Bundan sonraki dönemde ağızlara dayalı sözlük çalışmalarına gramer çalışmaları da eşlik eder. Hatta dil bilgisi çalışmalarının sözlük çalışmalarından daha fazla olduğu söylenebilir.

Kaydarov, A. T. (1971). Uygur Tili Boyıçe Tekşürişler (Uygur Dili Hakkında İncelemeler). Kazak SSR Nauku Neşriyatı. Almata.

Emir Nadzhip (1971). Modern Uigur (Çağdaş Uygurlar). Moscow: Nauka Publishing Hüuse Central Department of Oriental Literature.

Tenişev, E. R. (1976). Stroy Sarıg-Yugurskogo Yazıka (Sarı Uygur Dilinin Yapısı). Akademiya Nauk CCCR İstitüt Yazıkovnaniya, İzdatsel'svo Nauka. Moskva.

1970'li yıllar, aynı zamanda Doğu Türkistan başta olmak üzere Uygurların yaşadığı diğer yerlerde de Uygurlar başta olmak üzere Türk topluluklarından bilim adamlarının derleme yaptıkları dönemdir. Bunlar daha sonra yapılacak çalışmalara da zemin teşkil ettiği için belirtilmesi gerekir.

Hamrayev, Mömün ve Eliyva, Mahinur (1977). Uygur Xelq Çöçekliri. Jazuşı Neşriyat. Almata.

1974 yılında yayımlanan, Çinceden Uygurcaya sözlüğün 1963 yılında yayımlanan 12 bin kelimeleik sözlüğü çok aştığını; Uygur sözlükçülüğünün gittikçe geliştiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak iki yıl sonra 560 kelimeleik bir kısa sözlük de pratik oması ve taşınabilmesi düşünülerek hazırlanmış özel amaçlı sözlük olmalıdır.

(Yazarı belirtilmemiş) (1974). Henzuçe-Uygurçe Luğet. Urumçi. (47000 kelime) (Öztopçu, 1993, s. 171-172).

(Yazarı belirtilmemiş) (1976). Henzuçe-Uygurçe Oisqiçe Luğet. Urumçi (5600 kelime) (Öztopçu, 1993, s. 171-172).

1979 yılında yayımlanan sözlük ise tamamen pratik Çince öğretmeye yönelik bir sözlük olmasıyla dikkat çeker.

(Yazarı belirtilmemiş) (1979). Henzuçe-Uygurçe Turaqliq Ibariler Luğiti. Pekin. (Öztopçu, 1993, s. 171-172).

1976 yılında tespit edilebilen önemli bir çalışma da imla sözlüğüdür. Hem kelime kadrosunu vermesi hem de yazılış amacı bakımından önemli bir çalışma kabul edilebilir. Fakat ondan önce onun kadar hatırlatılmaya değer önemli bir diğer çalışma da yeni Uygur yazısının imla kuralları ile ilgili olandır.

(Hazırlayan kişi veya kurum belirtilmemiş) (1973). Uygur Yeni Yazının İmla Qaidisi. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı. (Arslan vd., 2010c: 2234)

Weyyü Enhuyi (1976). Uyğurçe İmla Sözlüğü. (Şuar Yeziq Tüzgertiş). Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.

Önce Rus Çarlığı ve devamı olarak Sovyetler Birliği ile Çin'de Doğu Türkistan ve bu bölgede yaşayanlarla ilgili çalışmalar, bu ülkelerin bölgeye olan ilgilerinin yansımasıdır. Onun için bölge insanını anlamak ve onlara şirin görünmek adına yapılan işlerden birisi de onların kültürü ile ilgili çalışmalar yanında onların kendisini tanıması için kendilerinin değerlerini anlatan kitapların bölge insanının diliyle yayımlanmasıdır. 1953'te başlayan Çince Uygurca sözlük yayımlama işi bir adım daha ileriye giderek mahiyeti hakkında geniş bilgi sahibi olmadığımız Çince Uygurca atasözleri sözlüğüne evrilmiştir. Ancak sözlükte, sözlükteki atasözlerinin Çince atasözlerinden bir çeviri mi yoksa Çin atasözlerine Uygurca karşılık bulunan atasözleri mi olduğu belirtilmemiştir.

Henzuçe-Uygurçe Maqal Temsiller Luğiti XHY(ub). Ürümçi 1979.

Doğu Türkistan'daki yazı dili sözlükleri ise Sovyetlerdeki Türk yazı dilleri sözlüklerinin hazırlanmasına paralel olarak başlar. İlk sözlük 1957 (1000 kelime), 1965-66 (3.000 kelime), 1976 (8.000 kelime) ve 1985 (50.000'in üstünde kelime) yıllarında olmak üzere 4 tane de yazım sözlüğü yayımlanmıştır. Bunlardan en ayrıntılı olanı hiç şüphesiz 1985'te yayımlanmış olan son sözlüktür (Öztopçu, 1993, s. 171). Dil bilgisi ve ağız çalışmaları da sözlük çalışmalarına paralel bir seyir takip eder. Genel dil bilgisi kitapları yanında ağız çalışmaları, ağız sözlükleri yayımlanır. Bunları, derlemeye dayalı başka çalışmalar da takip eder. Sözlük bilimi kitapları yanında çeviri sözlükler, yerliler dışında yabancılara Uygurca öğretim kitapları ile başka dillerin gramer kitapları ile sözlüklerinin hazırlanması da dikkat çeker.

Doğu Türkistan'da Arap kökenli fonetik alfabenin kabulünden önce Yeni Uygur yazı dilinin yazılması konusunda 1954, 1963, 1973 yıllarında olmak üzere üç tane imla kılavuzu yayımlanmıştır. Bunları son alfabe değişikliğinden sonra 1983 yılında dördüncüsü takip eder (Öztopçu, 1993, s. 171). Bunlar, yazı dilinin standartlaştırılması adına olumlu gelişmeler olarak görülebilir ancak kısa aralıklarla dört ayrı yazım kılavuzunun yayımlanması, şüphe ile yaklaşılmasında önemli bir etkidir. Yaklaşık her on yılda bir değişen imla kılavuzları, yazı dilinin gelişmesinin önündeki en büyük engeldir denilebilir.

## 1980’li Yıllarda Yapılan Sözlük ve Dil Bilgisi Çalışmaları

1980’li yıllar, Doğu Türkistan’da sözlükçülük ve dille ilgili diğer yayınlar konusunda âdeta patlamanın yaşandığı bir dönem olmuştur. Bunda 1983 yılında tekrar Arap kökenli alfabeye dönüşün de payı olduğunu belirtmek gerekir. Alfabeyi kimlikle özdeşleştiren Uygur Türklüğü düzenlemesini yapan Çin hükûmeti, Arap kökenli fonetik bir alfabe kullanmaya başladıktan sonra istediğini elde etmenin sarhoşluğu içindedir. Aslında dünyaya açılma gayreti içinde olan Çin hükûmetinin Arap alfabesine dönüşte kazanç hanesine yazdırdığı iki önemli konu vardır. Bunlardan birincisi Latin kökenli alfabe kullanılmaya devam etseydi Uygur Türklüğünün dünya ile iletişimi, özellikle Türkiye ile kurulacak muhtemel ilişki daha farklı olabilirdi. 80’li yıllar ve sonrasında başka dilleri öğrenmek, öğretmek ve Uygurcanın içeride ve dışarıda öğretilmesi konusunda yayımlanan kitaplar ve sözlükler bunu göstermektedir. İkinci husus ise yeni kabul edilen alfabe her ne kadar Arap kökenli bir alfabe olsa da fonetik bir alfabe olup Uygurların önceden kullandığı alfabe ile hiçbir ilişkisi yoktur. Bundan dolayı Uygurların, kullanılan bu alfabe ile eski eserlerini okumaları ve anlamaları da imkânsızdır. Bunlar dikkate alındığında Çin hükûmeti, yeni kabul edilen alfabe ile bir taşla iki kuş vurmuş oldu.

1980’li yılların başında yayımlanan Uygurcadan Çinceye sözlük, alfabe değişikliğinin hemen arifesinde dikkat çeker.

Uygurçe-Henzuçe Luğet. Urumçi 1982. (Latin harfleriyle ve 30.000 ‘den fazla madde başı kelime) (Öztopçu, 1993, s. 171-172)

Yeni kabul edilen alfabenin yayınlarda ilk yansıması, yazım kılavuzlarının hazırlanması ile okul sözlükleri gibi çalışmaların yoğunluğudur. Yazım kılavuzları, yazı dilinin kullanımına ilişkin kuralları barındırması yanında aynı zamanda yazı dilinin kelime kadrosunu şu veya bu şekilde yansıtmaya açısından önemlidir. Bu yönü dikkate alındığında yazım kılavuzunun en az sözlük kadar önemli olduğu kesindir. Hazırlanan yazım kılavuzları içerik olarak bazıları hem alfabenin tanıtımı hem imla kurallarını içeren kitap; bazıları sadece imla kurallarını içeren kitap iken bazıları da sadece telaffuza yönelik kitap şeklindedir. Bir imla kılavuzunun sadece telaffuza yönelik olması, yazı dilinin ses bilgisi konusunda bazı sıkıntılar yaşandığına işaret etmesi yanında yazı dilindeki karmaşayı da açıklar niteliktedir. Yeni Uygur yazı diline esas olan ağzı, bazıları Kâşgar bazıları Ürumçi merkez ağzı dese de yazı diline esas olan tek bir ağız yoktur. Daha önce Kâşgar bu konuda ağırlıkta iken bu eski gücü kırmak isteyen yönetim, bütün ağızları tek bir yazı dili olarak birleştirmek istemiştir. Hem kullanılan mevcut yazı dili hem de sözlüklerdeki kelime kadrosu bunu yansıtmaktadır. Ancak bu kılavuzların çoğunun Pekin’de düzenlenip basılmış olması da ayrı bir soru işaretidir. 1980’li yıllarda basılan üç kılavuz ise şunlardır:

ŞUAR Milletler Til Yeziq Hizmiti Komiteti (1983). Uygur Yeziğiniñ Elipbesi ve Uygur Edebiy Tiliniñ İmla Qaidisi. Şıncañ Şinhua Basımevi.

(Yazan kişi veya kurum belirtilmemiş) (1984). Uygur Tiliniñ İmla Luğiti. Ürümçi (Öztopçu, 1993, s. 171-172)

Osmanof, Mirsultan ve Sabit, Abdureşit (1987). Hazırqı Zaman Uygur Edebiy Tiliniñ İmlasi Heqqkide Savat. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı. (Arslan vd., 2010c: 2233)

Ahmet İlyev tarafından Uygur okullarında kullanılmak üzere hazırlanan sözlüğün de bir taraftan Uygur yazı dilini diğer taraftan Uygur sözlükçülüğünü yönlendirmek üzere hazırlandığı tahmin edilebilir.

İlyev, Ahmet İlyeviç (1985). Rusça-Uygur Okulu Sözlüğü/ A. İ. İliev, E. N. Deltsova; filolojik bilimler adayı R. İ. İsmailov'un editörlüğünde. Alma-Ata: Mektep.

Kaydarov'un *Rusça-Uygurca Dil Terimleri Sözlüğü*, Uygurların dil konusunda yapacağı çalışmaları yönlendirme amacıyla hazırlanmış bir çalışmadır denebilir. Bu çalışmanın Kazakistan'da yayımlanması da önemlidir. Nihayet 1963 yılında Uygurca dil bilgisi konusunda hazırlanan bir kitap da 1986 yılında Doğu Türkistan'da çevrilerek yayımlanmış ve gramer çalışmalarına örnek olmuştur.

Qaidarov, Abdu ve Tuganbaevich, Ali. (1987). Rusça-Uygurca Dil Terimleri Sözlüğü/ A. Qaidarov, Ş. Baratov; Ed. R. İsmailova. Alma-Ata: Mektep.

Sovyetler Birliği sınırları içinde yapılan bu sözlük çalışmaları ile gramer çalışmalarını Sovyetler Birliği'nin Uygurları Çin hükûmetine karşı kullanma gayreti olarak değerlendirmek de mümkündür. Doksanlı yılların başında ilk cildi basılıp altıncı cildi 1990'lı yılların sonunda tamamlanan izahlı lügat, Sovyetler Birliği'nin Uygurları kullanma niyetinin hissedilmesi sonucu basılmış olabilir.

Ğappar Amine. ve rk. (Ed.) (1988). Hazırqı Zaman Uygur Edebiy Tiliññ Teleppuz Luğiti. Pekin: Milletler Neşriyatı. (680 s.)

Onbirinci asırda Kaşgarlı'nın hazırladığı divanla sözlükçülük geleneğinin başladığı coğrafyada uzun süre bir sözlüğün hazırlanmaması dikkat çekicidir. *Mançuce Beş Dilli Lügat*'e Uygurca (o dönemdeki Çağatay yazı dili) dâhil edilmesi 18. asrın sonlarıdır. Bundan sonra bizim tespit edebildiğimiz ilk sözlük çalışması, Şıncañ Uygur Özerk bölgesinin dışında Kazakistan'da gerçekleştirilmiştir. Sözlüğün hazırlanmasını Sovyetler Birliği'nin bölgeye yönelik emperyalist amaçları ile ilişkilendirmek mümkün ise de bir sözlüğün ortaya çıkmış olması önemli bir husustur. Ayrıca bu sözlüğün daha sonra Doğu Türkistan'da hazırlanıp yayımlanacak olan sözlüklere hem içerik hem de isim olarak örnek teşkil ettiğini belirtmek gerekir.

Toxti, Qadir. (1981). İzahlıq Luğet. Eli Qazaq Avtonom Oblastlik Maa-rip İlmıy Cemiyiti (“Eli Geziti” Basma Zovodida Besildi), 225 s.

1980’li yıllar, aynı zamanda hem yerli hem yabancı bilim adamlarının Doğu Türkistan’ın ağızları hakkında en çok yayın yapıldığı dönemdir. Yabancılar tarafından daha önce yapılan şehirlerin ağızları ile ilgili derleme ve sözlük çalışmaları veya bölgedeki farklı Türk toplulukların konuşma dili ile ilgili çalışmalardan sonra bölge insanının bölgenin ağızları konusunda yaptıkları çalışmaların daha sonra yapılacak olan hem ağız sözlükleri hem de yazı dili sözlüklerine temel teşkil ettiği şüphesizdir. Bölgenin ifadesi ile şiveleri hakkında ilk çalışmalardan birisi de Gulam Gapur’un bütün bölge ağızlarını içine alan şiveler sözlüğüdür.

Ğapuri, Ğulam. (1986). Uyğur Tilinin Qisqıçe Şive Luğiti. Beyciñ: Milletler Neşriyati.

Bu sözlük çalışmasından önce Şıncañ Uygur Özerk Bölgesi dışından Mirsultan Osmanov’un bütün Uygur ağızlarını içine alan çalışması, bölge ile ilgili çalışma yapacak olanları da cesaretlendirmesi açısından önemlidir.

Osmanov, Mirsultan. (1989). Hazırqi Zaman Uyğur Tili Diyalektleri. Ürümçi.

Bu iki bölge ağızıyla ilgili çalışmadan sonra bölge ağızı ve halk edebiyatı araştırmalarına temel olacak derlemelerin yapıldığı ve yayımlandığı görülür. Bu ilk çalışmaların hem bölge insanı hem de yabancılar tarafından yapıldığı fakat bölge dışında yayımlandığı dikkat çeker.

Tenişev, E. R. (1984). Uyğurskiy Teksti (Uygurca Tekstler). Moskva.

Eliyeva, M., Erşidinov, B. ve Molloydov, S.(1988). Uyğur Folklorinin Antologiyasi. Kazakstan SSR Nauka Neşriyati. Almuta.

1980’li yıllar ileride yapılacak filoloji çalışmaları için temellerin atıldığı, alt yapının da hazırlandığı dönemdir. Bu dönemde yapılan çalışmalar içinde dil bilimi çalışmaları önemli bir yer tutar. Bunların içerisinde dilin yazımıyla ilgili çalışmalar da vardır.

Yolboldi, Nesrulla. (1983). Tilşunaslik Heqqide Asasiy Bilimler. Milletler Neşriyati. Ürümçi.

Niyaz, Hâlik ve Qasim, Muhebbet. (1986). Tilşunaslik Asasliri. Şıncañ Xelq Neşriyati. Ürümçi.

Veli, Qurban. (1986). Biznin Tarihiy Yeziqlirimiz. Ürümçi: Şıncañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyati.

Taqlimağanıy, Abdureip Polat. (1986). Çağatay Uyğur Tili Grammatikisi. Keşker: Keşker Uyğur Neşriyati.

Tömür, Hemit.- Polat, Abdureup. (1986). Çağatay Tili. Keşker: Keşker Uyğur Neşriyati. (Arslan ve ark., 2010c, 2233)

1980’li yıllar aynı zamanda mesleki terimlerle ilgili sözlüklerin hazırlandığı ve yayımlandığı dönem olmakla da dikkat çeker. Bir sözlük olmasa da bir teori kitabı olan ve üniversitelere yönelik hazırlanmış olan *Edebiyat Nezeriyisi*, kendisinden sonra hazırlanan terimler sözlüğünün hazırlanmasına temel teşkil olması açısından önemlidir. Bu çalışmanın ardından bir edebiyat terimleri sözlüğünün yayımlanmış olması, bu tespiti doğrular niteliktedir.

(Yazarı belirtilmemiş) (1984). *Edebiyat Nezeriyisi* (Ali Mektepler Üçün Derslik). Şıncañ Maarif Neşriyatı. Ürümçi.

Zeydi, Mehmet. ve Dugayli, Semet. (1988). *Edebiyat Atalğuliri Luğiti*. Milletler Neşriyatı, Ürümçi.

Mesleki terim sözlüklerinin hazırlanması, özellikle sonradan bilim dalı hâline gelen bazı alanlarda sözlüklerin çevirilerini de gündeme getirmiştir. 1980’li yıllar aynı zamanda farklı bilim dallarında başka dillerde, özellikle Çince hazırlanmış sözlüklerin Uygurcaya çevrilmesi ve yayımlanması hız kazanmıştır. Çeviri terim sözlüklerinin sayısı çeşitli alanlarda sayı olarak gittikçe artmıştır. Bu şekilde yayımlanmış ilk sözlüklerden birisi de iktisat terimleri sözlüğüdür.

Dişin, Şuv (Ed.); Yusuf, Erkin Reyim- Husen, Yasin Tercüme edenler). (1988). *siyasî İktisat Luğati* 1. Tom, Milletler Neşriyatı, Ürümçi.

Dişin, Şuv (Ed.); Yusuf, Erkin Reyim- Husen, Yasin Tercüme edenler). (1988). *siyasî İktisat Luğati* 2. Tom. Milletler Neşriyatı, Ürümçi.

Dişin, Şuv (Ed.); Yusuf, Erkin Reyim- Husen, Yasin Tercüme edenler). (1988). *siyasî İktisat Luğati* 3. Tom. Milletler Neşriyatı, Ürümçi.

Uygur sözlükçülüğünde önemli bir adım da tarihî Türk yazı dilleri ile ilgili yapılan çalışmalar ve tarihî sözlüklerin günümüz Uygurcasına kazandırılmasıdır. Bu durum, kökenlerini arama, aslına dönme gibi bir gerçeği de gündeme getirmektedir. Çünkü Çin idaresi, Doğu Türkistan’da yaşayan insanların dilini unutan Çinliler olduğunu iddia etmektedir. Bu türden çalışmalar aynı zamanda bu anlayıştaki idareye de bir cevap niteliğindedir.

Sözlüklerin içerdiği kelimelerle diğer unsurlar aynı zamanda millî hafızadır. Bu özelliğinden dolayı sözlükler etnik kimliğin de göstergesidir. Eğer sözlükler başkaları tarafından hazırlanmışsa veya hazırlanmasında yönlendirme varsa bu doğrudan etnik kimliği dönüştürme veya yeniden oluşturma gayretidir. Bu yüzden sözlüklerin eskiliği veya tarihinin derinliği dilin, dolayısıyla milletin tarihinin eskiliği demektir. Bunu sadece eskilik olarak değerlendirmek eksik bir ifadedir. Sözlükler sahiplerinin gelişmişliğini, insanlığa katkısı, yaşadığı coğrafyayı, duygu ve düşünce dünyasının zenginliğini, millî hayalleri de bünyesinde barındırır. Bundan

dolayıdır ki Çin hükûmeti, zorla yeni bir kimlik vermek için uğraştığı coğrafyada kendisinin sözlüğü yokken hazırlanmış *Divanu Lügati't-Türk*'ün günümüz Uygur Türkçesine çevrilmesini engellemeye çalışmış, girişimde bulunanları ve çalışmalarını yok etmiştir. (Solak, <https://akademiye.org/tr>). *Divanu Lügati't-Türk*'ün günümüz Uygurcasına kazandırılması 80'li yılların başında, Çin'in dünyaya açıldığı, Türkiye ile ilişkilerin kurulduğu bir zamanda ancak bir grup çalışmasıyla mümkün olmuştur.

Mahmut Qaşğari (1981). *Türkiy Tiller Divanı (Divanu Lügatit Türk)* 1. Tom. [Neşrge tayyarlağuçılar Abdusalām Abbas-Abdurehim Ötkür-Abdurehim Hebibulla-Damolla Abdulhemit Yusufi-Helim Salih-Hacı Hur Hacı-Usman Mehemmet Niyaz-Sabit Ruzi-İbrahim Muti; (Mesul Muharrir) İmin Tursun; (Muherrir) Mirsultan Usmanov]. Şıncañ Xelq Neşriyati. Ürumçi. 687 s.

Mahmut Qaşğari (1983). *Türkiy Tiller Divanı (Divanu Lügatit Türk)* 2. Tom.. [Neşrge tayyarlağuçılar Abdusalām Abbas-Abdurehim Ötkür-Abdurehim Hebibulla-Damolla Abdulhemit Yusufi-Helim Salih-Hacı Hur Hacı-Usman Mehemmet Niyaz-Sabit Ruzi-İbrahim Muti; (Mesul Muharrir) İmin Tursun; (Muherrir) Mirsultan Usmanov]. Şıncañ Xelq Neşriyati. Urumçi 1983. 534 s.

Mahmut Qaşğari (1984). *Türkiy Tiller Divanı (Divanu Lügatit Türk)* 3. Tom. [Neşrge tayyarlağuçılar Abdusalām Abbas-Abdurehim Ötkür-Abdurehim Hebibulla-Damolla Abdulhemit Yusufi-Helim Salih-Hacı Hur Hacı-Usman Mehemmet Niyaz-Sabit Ruzi-İbrahim Muti; (Mesul Muharrir) İmin Tursun; (Muherrir) Mirsultan Usmanov]. Şıncañ Xelq Neşriyati. Urumçi 1984. 599 s.

20. yüzyılda oluşan veya oluşturulan Türk yazı dilleriyle ilgili çalışan bilim adamlarının pek çoğu Çağatay yazı dilini kendi tarihî dilleri değilmiş gibi görüp bu tarihî yazı dilini ayrı bir dilmiş gibi değerlendirirler. Özbek ve Uygurlar, tarihî Çağatay yazı dilini kendi yazı dillerinin tarih dönemi olarak görür ve kabul ederler. Bu kabul, o dönemde verilen eserler ve onların dili ile ilgili sözlük çalışmalarını da beraberinde getirmiştir. 80'li yıllarda *Divanu Lügati't-Türk*'ten sonra yapılan diğer çalışmalardan birisi Ali Şir Nevai'ye aittir bir diğeri de tarama sözlüğü mahiyetinde bir sözlüktür.

Alişir Nevai (1988). *Muhakemetül Luğateyn Ekki Til Münazirisi*. (Neşirge Tayyarlığuçi: Xamit Tömür, Abdurup Polat). Milletler Neşriyati. Ürumçi.

Hüdaverdi, Gocahun; Ehet, Ablimit ve Memtimin, Dildar (1989). *Qedimki Uyğur Tili Luğiti*. Ürumçi: Şıncañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyati.



Çağdaş Uygur yazı diline kazandırılan eski sözlükler yanında eski Türkçenin kullanıldığı metinlerden yapılan seçmeler de kitaplaştırılarak yayımlanmıştır.

Hoca, Abduqayyum-Ayup, Tursun-Yusup, İsrabil (1983). Qedimki Uygur Yazma Yadigarlikliridin Tallanma. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati. (Arslan vd., 2010c: 2233)

1980’li yıllar hem başka dillerden Uygurcaya hem de Uygurcadan başka dillere sözlüklerin hazırlanıp yayımlandığı yıllardır. Bu çalışmalardan Çince-Uygurca ve Uygurca-Çince sözlükler yanında İngilizce-Uygurca ve Uygurca-İngilizce sözlükler dikkat çeker. Bunun yanında Doğu Türkistan’da yaşayan Türklerin dili, ağızları, tarihleri, kültürleri gibi konularda Çince kitap yayınlarının 1980’li yıllardan başladığı ilerleyen yıllarda git-tikçe arttığı da göze çarpar.

Uygurçe-Henzuçe Lügat. Ürümçi 1982<sup>2</sup>.

Uygurce-İngilizce Lügat. Ürümçi 1985.

Min-tsu Ch’upan she (1989). Chung-kuo T’u-chüeh-yu-tsu Yu-Yen T’sü-hui-chi (Çin’de Yaşayan Türk Hâlklerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü).

Enver Peyzulla (1988). İngilizçe Uygurçe Luğat (English-Uyghur Dictionary). Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati.

Yazarı okunamadı (1989). Henzuçe-Uygurçe Luğet 1. Tom. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati.

Ma Şiñrin (1989). Uygurçe-Henzuçe Cup Sözler Luğiti. Pekin: Milletler neşriyati. (Arslan vd., 2010c: 2229)

Yine bu çalışmalardan Doğu Türkistan’da yaşayan Türk topluluklarının Türkiye Türkçesine ilgisini de görmek mümkündür.

Mömin Abdulla (1989). Türkçe-Uygurçe Luğet. Pekin: Milletler Neşriyati.

1980’li yıllarda Uygurca dil bigisi, imla kılavuzu ve sözlük çalışmalarının yayımında âdeta bir patlama yaşanır. Bu durum, 1983 yılında Arap harflerine dayalı yeni Uygur alfabesinin kabul edilmesinden sonra olması

<sup>2</sup> Çalışmada adı geçen pek çok kitap elektronik ortamda elde edilmiş olup kitap künyesi ile ilgili bazı bilgiler eksiktir. Bunlar, kitapta belirtildiği kadarıyla eksiksiz verilmeye çalışılmıştır. Ancak bazı sözlük ve dil bilgisi kitapları Uygur Türkçesi hakkında yapılmış bilimsel çalışmaların kaynakça bölümü taranarak oluşturulmuştur. Bu kitap künyelerinde bazı eksikler vardır. Kitaplardaki eksikler yazar/yazarlar, yayın yeri ve yayınevi gibi konulardır. Bazılarında ise bu bilgiler hem Uygurca hem başka dilde yazılmıştır, bazılarında sadece bazı kısımlar Uygurca yazılmıştır. Bundan dolayı Uygurca yazılan kısımlar okunabilmiş, Çince veya Japonca yazılan kısımlar okunamamıştır. Bu eksiklik buradan kaynaklanmaktadır.

sebebiyle dikkat çeker. Bu durum, 90'lı ve 2000'li yıllarda sayıları artarak devam eder. Bu sayı artışında Çin'in dış dünyaya açılması da etkili olmuştur.

1980'li yılların başında Tatar Türkolog Tenişev'in bütün Türk dilini esas alarak Türkolojiye giriş denilebilecek bir çalışmasının Pekin'de Çince olarak yayımlanışı ilgi çeker. Bu çalışmayı 80'li yıllarda Çinli bilim adamlarının çalışmaları takip eder.

Tenişev, E. R. (1982). *Türki Tiller Tetkikatine Giriş*. Pekin. (Çince)

ŞUAR Milletler Til Yeziq Hizmiti Komiteti bilen ŞUAR İçtimaiy Penler Akademiyası Til Tetkikat Orni (1982). *Türkiy Tiller Tetkikati 1*. Beyciñ: Milletler Neşriyatı. (ikinci cilt 1983, 3. Cilt 1990 yılında yayımlanmış) (Arslan vd., 2010c: 2231)

ŞUAR Milletler Til Yeziq Hizmiti Komiteti bilen ŞUAR İçtimaiy Penler Akademiyası Til Tetkikat Orni (1983). *Türkiy Tiller Tetkikati 2*. Beyciñ: Milletler Neşriyatı. (1. Cilt 1982, 3. Cilt 1990 yılında yayımlanmış) (Arslan vd., 2010c: 2231)

ŞUAR Milletler Til Yeziq Hizmiti Komiteti bilen ŞUAR İçtimaiy Penler Akademiyası Til Tetkikat Orni (1990). *Türkiy Tiller Tetkikati 3*. Beyciñ: Milletler Neşriyatı. (birinci cilt 1982, ikinci cilt 1983 yılında yayımlanmış) (Arslan vd., 2010c: 2231)

Avtonom Rayonlik Milletler Til-Yeziq Hizmiti Komiteti (1984). *Uyğur Tili Mesililiri (Türkiy Tiller Tetkikati 3)*. Ürümçi: Ürümçi Paravanlik Basma Zavoti. (Arslan vd., 2010c: 2231)

80'li yıllarda dikkat çeken bir başka durum, Çinli bilim adamlarının Uygur Türkçesi ile ilgili çalışmalarıdır. Pekin'de Çinli bilim adamları tarafından yapılan üç çalışmadan ikisi Sarı Uygurca, biri ise yeni Uygurca üzerinedir.

Lin Lian Yün (1985). *Sa-La-Yü Jian-Zhi (Ana Çizgileriyle Sarı Uygurca)*. Bei Jings.

Chen- Zong-zhen (1985). *Lei Xuan Chun, Xi-Bu Yu-Gu-Yu Jiang-Zhi (Ana Çizgileriyle Batı (Sarı) Uygurca ve Sarı Uygur Dilinin Araştırılması)*. Pekin: Milletler Neşriyatı.

Ru Zhao Xiang-Ning Zhu Zhi (1985). *Ana Çizgileriyle Yeni Uygurca (Xian Dai Wei Wu Er Yü Jian Yan Jiu)*. Bei Jing (Çince yayımlanmış)

1980'lerde henüz alfabe değişikliği olmadan yayımlanan bir kitap, Turdi Ahmet'in Uyğur Tili kitabıdır. Bu, Doğu Türkistan sınırları içinde hazırlanmış ilk dil bilgisi çalışmalarından birisidir.

Ahmet, Turdi. (1981). *Uyğur Tili 1-2*. Ürümçi: Maarip Neşriyatı.

Arap kökenli yeni alfabenin kabulünden sonra Doğu Türkistan'da ne-redeyse bir okuma yazma seferberliği başlar. Bu durum Sovyetler Birli-ği'nin kendi bilim adamları tarafından esasları belirlenen yeni yazı dillerini öğretmek için başlattığı seferberliğe benzemektedir.

Toxti, Abdusalam-Esqeri, Ehmecan (1984). Uygur Tili İkki Kisim. Ürümçi: Şıncañ Maarip Neşriyati. (Arslan vd., 2010c: 2229-2230)

ŞUAR Maarip Nazariti Til-Edebîyat Dersliklerini Tüzüş Komiteti (1984). Uygur Tili Ürümçi: Şıncañ Maarip Neşriyati. (Başlanguç Mektep-lerin 5. Yilligi için derslik)

Ablet Qasim (1984). Uygur Tili İştin Sirtqi 1. Qisim. Ürümçi: Şıncañ Maarip Neşriyati. (İşçi Dihkanlarnıñİştin Sirtqi Başlanguç Dericilik Mek-tepliri için derslik)

Ablet Qasim (1984). Uygur Tili İştin Sirtqi 2. Qisim. Ürümçi: Şıncañ Maarip Neşriyati. (İşçi Dihkanlarnıñİştin Sirtqi Başlanguç Dericilik Mek-tepliri için derslik)

Doğu Türkistan'da alfabenin değiştirildiği yılda yayımlanan iki çeviri kitap çok önemlidir. Bu iki kitap A. Kaydarov, G. Seydvakkasov ve T. Talipov'un ortak hazırladıkları ve 1963 ve 1966 yıllarında Kazakistan'ın Almatı şehrinde yayımlanan kitaplardır. Bu kitapların 1983 yılından sonra yayımlanan kitaplara da temel teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

Qaydarov, A., Seydvaqqasov, G. ve Talipov, T. (1983). Hazırqi Zaman Uygur Tili 1. Qisim. Leksika ve Fonetika. (Kazakçadan Uygurcaya aktaranlar leksike bölümü Sabit Ruzi-Fonetika-Morfologiya-Sintaksis İskender İbrahim) Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati.

Qaydarov, A., Seydvaqqasov, G. ve Talipov, T. (1983). Hazırqi Zaman Uygur Tili 2. Qisi-Morfologiya ve Sintaksis. (Kazakçadan Uygurcaya aktaranlar leksike bölümü Sabit Ruzi-Fonetika-Morfologiya-Sintaksis İskender İbrahim) Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati.

1980'li yıllar, Doğu Türkistan'da birbiri ardınca çokça gramer kitabının yayımlandığı yıllardır. Bu ardı ardına aynı konulu kitabın yayımlanmasını yazı dilinin kimlikle ilişkilendirilmesi olarak değerlendirmek de mümkündür. Diğer taraftan dil bilgisinin bölümlerini oluşturan ses bilgisi gibi konuların ele alınarak kitap yazılmış olması da dil çalışmaları açısından gözden kaçmaması gereken önemli bir konudur.

Yolbuldi, N. (1980). Hazırqi Zaman Uygur Tili. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati. (Arslan vd., 2010c: 2229)

Baki, Abdukerim (1983). Hazırqi Zaman Uygur Tili. Pekin: Milletler Neşriyati. 330 s.

Talibov, T. (1984). Uyğur Tili Fonetikisi. Almuta: Mektep.

ŞUAR Milletler Til-Yeziq Hizmiti Komiteti Luğat Bölümü (1985) Hazırqı Zaman Uyğur Edebî Tiliniñ İmla Luğiti. (Arslan vd., 2010c: 2227)

Yolbuldi, Nesrullah (1985). Hezirki Zaman Uyğur Tili. Ürümçi: Şıncañ Maarip Neşriyatı<sup>3</sup>

Taşpolat, Abdulletip (1985). Hazırqı Zaman Uyğur Tili Asasliri. Qeşker: Qeşker Uyğur Neşriyatı.

Abihan, Tohti (1985). Hazırqı Zaman Uyğur Tili Asasliri. Kaşgar 1985.

Tömür, Hamit (1987). Hazırqı Zaman Uyğur Tili Grammatikisi-Morfologiyeye. Beyciñ: Milletler Neşriyatı.

Ehmet, Turdi; Yolboldi, Nesrulla ve Musa, Enserdin (1987). Hazırqı Zaman Uyğur Tili. Ürümçi: Şıncañ Maarip Neşriyatı.

Uyğur Neşriyatı (1987). Uyğur Tili Stilistikisi. Qaşqar.

Hesen, Abduşükür ve Liciñ, Gav. (1989). Hazırqı Zaman Uyğur Tili. Ürümçi: Şıncañ Maarip Neşriyatı.

Niyaz, Hâlik ve Kasim, Muhebbet (1988). Fonetika ve Til Tekşürüş. Ürümçi Şıncañ Üniverseteti Neşriyatı. (Arslan vd., 2010c: 2231)

Nesrulla (1989). Eli Mektepler üçün Derslik Hazırqı Zaman Uyğur Tili. Ürümçi: Şincan Xelq Neşriyatı.

Bu gramer kitapları yanında Sovyetler Birliğı'ndeki bir bilim adamı tarafından yazılan kitapların çağdaş Uygur yazı diline çevrilerek yayımlandığını görüyoruz.

Baskakof, N. A. (1986). Türkiy Tillar. (çev. Perhat Cilan. Beycin: Milletler Neşriyatı. (Arslan vd., 2010c: 2234)

Çeviri bir kitap olmamasına rağmen çeviriyi konu alan üç ciltlik bu eser de adı anılmaya değer çalışmalardandır.

Şıncañ Xelq Neşriyatı Uyğur Tehrir Bölümü (1981) Til ve Tercüme 1. Ürümçi: Şıncañ Xelq neşriyatı. (Arslan vd., 2010c: 2229)

Şıncañ Xelq Neşriyatı Uyğur Tehrir Bölümü (1982) Til ve Tercüme 2. Ürümçi: Şıncañ Xelq neşriyatı. (Arslan vd., 2010c: 2229)

Şıncañ Xelq Neşriyatı Uyğur Tehrir Bölümü (1983) Til ve Tercüme 3. Ürümçi: Şıncañ Xelq neşriyatı. (Arslan vd., 2010c: 2229)

1980'li yıllarda Doğu Türkistan dışında da Türkiye, Kazakistan (SSCB) ve Suudi Arabistan'da Uygurca ile ilgili yayınların olduğu bir dönemdir. Türkiye'deki yayının makale olmasına rağmen konuyla ilgili ilk çalışmalardan olması zikredilmeye değer bulunmuştur.

<sup>3</sup> Bu kitap, 1980 yılında aynı isimle basılan kitabın ikinci baskısı olmalıdır.

Sadvakkasov, G. S. (1989). Stroy Uyğurskogo Yazıka. Alma-Ata.

Kurban, İklil (1989). Yeni Uygur Türkçesi Grameri. Türk Kültürü Araştırmaları XXVI/2. Ankara.

Yakub Hoca. (1980). Türkistançe Til Kaidesi (Sarf). Eттаifel memleketü'l-arabiyetü's-saudiye. 1980 (1405). (Araplar için)

1980'li yıllar, Uygur Türklüğünün geçmişi ile de kucaklaşmaya başladığı dönemdir. Tarihî dönemlerde kullanılan yazı dili ile ilgili sözlük çalışmaları yanında o dönemin dili hakkındaki incelemeler de yapılmıştır. Doğu Türkistan'da Çağatay yazı dilinin 1950'li yıllara kadar kullanıldığı dikkate alınırca Doğu Türkistan'da Çağatay yazı dili hakkında yapılan çalışmalarda önemli sonuçların ortaya çıkacağı açıktır. Bu yıllarda yapılan çalışmalardan birisi, alfabe değişikliğinden önce diğeri ikisi ise sonradır. Ancak 1980'li yıllarda Türk dilinin ilk eserlerinden kabul edilen *Kutadgu Bilig*'in çağdaş Uygurcaya kazandırılması önemlidir. Çünkü bu eser, işlenen konusu yanında ortak bir yazı dilinin kullanıldığı dönem eseri olarak bütün dil çalışmalarında kaynak bir eserdir.

Ehmet Yükneki (1980). Etebetül Heqayik (neşrge tayyarlığuçılar Hemit Tömür-Tursun Ayup). Beyciñ: Milletler Neşriyatı. (Arslan vd., 2010c: 2235)

Ahmet, Turdi (1980). Çağatay Tili. Ürumçi.

Tömür, Hamit ve Polat, Abduraup (1987). Çağatay Tili. Qeşqer: Qeşqer Uyğur Neşriyatı.

Yusuf Has Hacib (1984). Kutadgu Bilig (Abdurehim Ötkür-Ehmet Ziyai-Memtimin Yusup/ŞUAR İctimaiy Penler Akademiyesi Milletler Edebiyatı Tetkikat İnstitütü). Pekin: Milletler Neşriyatı

1980'li yıllarda dil bilgisi çalışmalarının yanında işlenmiş bir edebî dil nasıl olmalı konusunda Uygurcanın ele alınıp değerlendirildiği iki çalışmadan birisi seksenlerin başında diğeri ise sonunda yazılmıştır. Bunu, Uygurcanın yazı ve edebî dil olarak gelişmesinin bir parçası olarak görmek gerekir.

Hemdulla, Reveydulla (1981). Uyğur Tili İstilistikisidin Savat. Şıncañ Xelq Neşriyatı. Urumçi.

İbrahim, Hoca Abdulla ve Niyaz, Emet (1988). Uyğur Tili Stilistikisi. Qeşqer: Qeşqer Uyğur Neşriyatı.

Bizim tespitlerimizin dışında 1980'li yıllarda Öztopçu'nun yazan kişi veya kurum adını vermeden eser adı ve yayın yılını verdiği üç sözlük de şunlardır (Öztopçu, 1993, s. 173):

Siyasiy İqtisad Luğiti. Urumçi 1983,

(Yazan kişi veya kurum belirtilmemiş) (1984). Uyğur Tiliniñ İzahliq

Fraze'ologiyilik Birikimler Sözlüğü. Urumçi: (yayınevi belirtilmemiş)

(Yazan kişi veya kurum belirtilmemiş) (1986). Uyğur Klassik Edibiya-tidin Qisqıçe Sözlük. Pekin: (yayınevi belirtilmemiş)

(Yazan kişi veya kurum belirtilmemiş) (1989). Hazırqi Zaman Uyğur Tilidiki Tilşunasliq Atalgularining İzahliq Luğiti. Urumçi: (yayınevi belirtilmemiş)

Niyaz, Hâlik ve Kasım, Muhebbet (1989). Tilşunaslik Asasliri. Ürüm-çi: Şıncañ Xelq Neşriyati. (Arslan ve ark., 2010c, 2231)

Hanbayık, Rahman (1989). Tilşunaslik Tezisliri. Ürümçi: Şıncañ Yaş-lar-Ösmürler Neşriyati. (Arslan ve ark., 2010c, 2233)

### 1990'lı Yıllarda Yapılan Sözlük ve Dil Bilgisi Çalışmaları

1980'li yıllarda dil bilgisi ve sözlükçülük ile ilgili verilen eserler, 1990'lı yıllarda sayıları ve içerikleri artarak devam eder. 1950'li ve 1960'lı yıllarda yabancıların yaptıkları yayınların yerini Doğu Türkistanlı Türkler-in aldığı görülür. Önceki yayınlarda pek adı geçmeyen Çinli bilim adam-ların 1990'lı yıllarda eser verdikleri görülür. Bu durum, Çinlilerin Türkleri kabullendikleri anlamına geldiği için sevindirici olmasına rağmen Sovyet-ler Birliği'nin takip ettiği milliyetler politikasını takip ederek dili ve dile bağlı oluşan değerleri yönlendirmeye çalışması üzücü bir durumdur.

1990'lı yılların ilk eserlerinden birisi, yazarın kişi veya kurumun belir-tilmediği çok dilli bir sözlüktür.

(Yazan kişi veya kurum belirtilmemiş) (1990). Henzuçe-İngilizçe-Uy-ğurçe Turaqliq İbariler Luğiti. Urumçi: (yayınevi belirtilmemiş) (Öztopçu, 1993, s. 173)

Doğu Türkistan'da sözlükçülük ve dil bilgisi kitapları bakımından 1990'lı yıllar çok verimli olmuştur. Uygur sözlükçülüğü ile gramer kitabı yayımı yanında çeviri sözlükler ve dil bilgisi kitapları ile dil çalışmalarını besleyen dil bilim ve sözlük bilimi gibi alanlarda da eserler verilmiştir.

Hanbabayuv, Rahman (1990). Tilşunaslik Tezisliri. Ürümçi: Şıncañ Yaş-lar-Ösmürler Neşriyati.

1990'lı yılların hemen başında yabancı bir ismin Uygurcadan İngiliz-ceye hazırladığı sözlük vardır. Üstelik bu sözlük Ürümçi'de hazırlanır ve yayımlanır.

Daniel, St. J. (1990). Uyğurca İngilizçe Lügat. Ürümçi 1990.

Schwarz, H. G. (1992). An Uyghur-English Dictionary. East Asian Re-search Aids and Translations, Volume 3, Bellingham. Washington: Center for East Asian Studies, Western Washington University. (xxiv + 1083 + 2 s.; sözlük kısmı 1-947 arası)"

Öztopçu'nun tam künyelerini vermeden sadece isimlerini yazdığı ve 1983-1993 yılları arasında yayımlandığını söylediği sözlükler vardır. Öztopçu'nun adını verdiği sözlüklerden künyesi tespit edilebilenler tam künye olarak verilmiştir. Künyesi tespit edilemeyen sözlüklerin tamamı özel alanlarla ilgili terim lügatleridir. Öztopçu'nun verdiği bu sözlüklerden künyesi tespit edilenlerin çeviri sözlükler olması, tamamının Çince'den çeviri olma ihtimalini güçlendirmektedir. Künyesi tam tespit edilemeyen bu sözlükler ise şunlardır:

Til Lugiti, Fizika Lugiti, Matematika Lugiti, Tibbiy Luget, Ormançiliq Lugiti, Nöfit Lugiti, Himiye Lugiti, Tenterbiye Lugiti, Biologiyeye Lugiti, Elektir Tegılikisi Lugiti, Soda Lugiti gibi değişik meslek ve uğraşı uzmanlarının kullanacağı küçük sözlükler ile Qisqıçe Tilşunasliq Lugiti gibi daha büyük çaplı açıklamalı sözlükler de özellikle 1983-93 yılları arasında on yıl içinde yayımlanmıştır (Öztopçu, 1993, s. 173)

Doksanlı yılların başı aynı zamanda çok dilli sözlüklerin de yayımlandığı yıllardır. Bunu bir taraftan Çin'in dışa açılmasıyla diğer taraftan da Uygur Türklüğünün bu dışa açılmadan dolayı aydınlanma ve bilgilenmesi olarak yorumlayabiliriz.

Kavuz, Qadir (1990). Henzuçe-İnglizçe-Uygurçe Turaqliq İbariler Luğiti. Tüzgüçi Ürumçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.

Sultan, Dilşat (Ed.) (1990). Henzuçe-İnglizçe-Uygurçe Turaqliq İbariler Luğiti. Şıncañ Xelq Sehiye Neşriyatı.

Ayrıca aynı yılda Çince'den yapılan çeviri sözlükler de dikkat çeker. Şıncañ Uygur Avtonom Rayonluk Tezkire Komitesinin çevirttiği tarih terimleri sözlüğü, bu çeviride önemli bir yer tutar. Ayrıca değişik mesleklerle ilgili sözlük çalışmaları ilerleyen yıllarda artarak devam eder.

Hapiz, Qadir ve Veli, Qurban (1990). Henzuçe-Uygurça Tarixiy Atalğular Luğiti. Şıncañ Xelq Sehiye Neşriyatı.

Eziz, Edil ve Abdugül, Geni (1993). Hezirki Zaman Uygur Tilidin Leksiyeler. Ürumçi: Şıncañ Maarip Neşriyatı.

1990'lı yıllarda dil bilim araştırmaları ile ilgili çalışmalar yanında yayımlanan bir diğer kitap da yine dil bilim terimleri lügatidir

Osmanof, M. ve Sayit, M. R. (1991). Qisqıçe Tilşunaliq Luğiti. Urumçi: Ürumçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı. (Arslan vd., 2010c: 2231)

1990'lı yıllar farklı alanlarda pek çok sözlüğün yayımlandığı dönemdir. Aynı konulu sözlüklerden birisi 1991 tarihli Ürumçi, diğeri ise 1993 tarihli Almuta'da basılan sözlüktür.

Abbas, Abdusalam (1991). Uygur Tili Frazeye'ologiyisiniñ İzahliq Luğiti. Urumçi: Şıncañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.



Camaldinov, O. (1993).. Uyğur Tili Frazelogiyasınıñ İzahlıq Luğiti. Almuta.

Çınceden çevrilen tarih terimleri sözlüğünden iki yıl sonra Sarı Uyğurcadan Çinceye hazırlanmış, Uyğurca madde başlarının Latin alfabesi ile verildiği, açıklamaların Çince olduğu sözlük göze çarpar.

Lei Xuan, (1992). Hsi-pu Yu-ku Han Tsü-tien. (Sarı Uyğurca Çince Sözlük) editör: Chen Chu'n Zong-zhen Cheng-Tou

1990'lı yıllarda yapılan önemli çalışmalardan bir tanesi de Doğu Türkistan dışında İstanbul'da yayımlanan Dr. Sultan Mahmut Kaşgarlı'nın yayımladığı gramer kitabıdır. Hem Türkiye'de ilk olması hem de Doğu Türkistanlı birisi tarafından yayımlanması çalışmanın özellikle zikredilmesini gerekli kılmaktadır.

Kaşgarlı Sultan Mahmut (1992). Modern Uyğur Türkçesi Grameri. İstanbul: Orkun Yayınevi.

Aynı yıl yayımlanan, girişinde 45 sayfalık Uygurlar, Uyğur yazı dili ve atasözleri hakkında değerlendirmenin de olduğu bir diğer önemli çalışma da Kurtuluş Öztopçu'nun İstanbul'da yayımladığı kitaptır.

Öztopçu, Kurtuluş (1992). *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*. Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.

1993 yılı sözlük yayımlanması konusunda oldukça verimli bir yıldır. Değişik alanlarda pek çok sözlüğün yayımlandığı görülür. Abdusalam Abbas'ın biri Pekin biri Ürümçi'de olmak üzere iki tane eş anlamlı kelimeler sözlüğü yayımlanmıştır.

Abbas, Abdusalam (1993). Uyğur Tilidegi Menidaş Söz-İbarileri Luğiti. Beyciñ: Milletler Neşriyatı.

Abbas, Abdusalam (1993). Uyğurçe Menidaş Sözler Luğiti. Ürümçi.

Doğu Türkistan'da daha önce başlayan atasözleri sözlüğü hazırlama ve yayımlama işi, 1990'lı yıllarda da devam etmiştir. Bunlardan bir kısmı şahıslar tarafından hazırlanırken bir kısmı yayınevlerince, bazıları öğrencilere yönelik olurken bazıları da farklı alanlardaki araştırmalara yönelik materyal şeklindedir. Bunlara zaman zaman ağızlardan yapılan derlemeleri ilave etmek gerekir. Yapılan derlemelerle birlikte deyim sözlükleri de sık sık güncellenmiştir.

Abbas, Abdusalam (1993). Uyğurçe Maqal-Temsiller Luğiti. Ürümçi 1993.

1990'lı yıllardaki bir diğer çeviri sözlük ise bir onomastik çalışmasıdır. Bu çeviriyi Çıncedeki yer isimlerinin kullanılması konusunda bir zorlamanın başlangıcı kabul etmek de mümkündür.

Sabit, Abdurêşit ve Nasir, Turdi (1993). Henzuçe-Uygurçe Şıncañ Yer Namliri Luğiti. Şıncañ Xelq Sehiye Neşriyati.

Hemit Tömür ve Abdureup Polat tarafından 1993 yılında yayımlanan Çağatay yazı dili ile ilgili bir sözlük, 1990 yılında yayımlanan sözlüğe benzetilerek *İzahliq Luğet* olarak isimlendirilmiştir. Daha sonra benzer isimlerle farklı alanlarda yayımlanan “İzahliq lügetler” dikkat çeker.

Tömür, Hemit ve Polat, Abdureup (1993). Çağatay Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti. Beyciñ: Milletler Neşriyati.

Yayımlanan Çağatay yazı dili ile ilgili sözlükler yanında konunun uzmanı olan bilim adamları tarafından yayımlanmış makaleler bir araya getirilerek kitap şeklinde yayımlanmış olan çalışmalar da vardır.

Polat, Abdureup (1993). Çağatay Uygur Tili Tetkikatidin İlmîy Maqaliler. Ürümçi: Milletler Neşriyati. (Arslan ve ark., 2010c. 2233)

1994 yılında yapılan iki önemli çalışmadan birisi Çince-Uygurcaya bir sözlük, ikincisi ise iki Uygur Türkünün hazırlamış olduğu Çince-Uygurca yer adları sözlüğüdür.

Enver Cabbar-Mesenhan Veli-Dilşat Sultan-Qadir Kavuz-Mahmuthan İslam-Batur Mamut-İnver İmin-Külmar(çevirenler) (1994). Henzuçe-Uygurçe Şinhua Luğeti. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati..

Sabit, Abdurêşit ve Nasir, Turdi (1994). Henzuçe-Uygurçe Şıncañ Yer Namliri Luğiti. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati

1995 yılında yayımlanan ve Sincan Uygur Özerk Bölgesinin kuruluşunun 40 yılına ithaf edilen Uygur sözlükçülüğünün değerlendirildiği çalışma dikkat çekicidir. 1993 yılında yayımlanmaya başlayan izahli lüğatin birinci cildinin yayımlanması arasında bir ilişki olduğu düşünülebilir.

Polat, Abdureup (1995). Uygur Tili Leksigologiyesi. Qeşqer: Qeşqer Uygur Neşriyati. (Arslan ve ark., 2010, 2231)<sup>4</sup>

Polat, Abdureup (1995). Uygur Tili Leksigologiyesi. Şıncañ Uygur Avtonom Rayoni Qurulqanlığıniñ 40. Yilliqığa. Qeşqer: Qeşqer Uygur Neşriyati.

1990’lı yıllar kapsamlı yazı dili sözlükleri yanında deyimler, eş anlamlı ve yakın anlamlı sözlüklerin de yayımlandığı dönemdir.

Abbas, Abdusalam (1996). Uygur Tilidiki Ahañdaş Sözler Luğiti.

<sup>4</sup> Birisi 1994 diğeri 1995 yılında aynı isimle yayımlanan iki kitabın birisi birinci, diğeri ikinci baskı olmalıdır. Çünkü 1995 yılında basılan kitap Şıncañ Uygur Özerk Bölgesi’nin kuruluşunun 40. yılına ithaf edilmiş, diğeri ise yayım yılı 1994’tür. 1995 yılı baskısı PDF nüshası olarak görülmüş, 1994 baskısı bir kaynaktan tespit edilmiştir. (Arslan ve ark., 2010c, s. 2231).

(Pekin): Milletler Neşriyatı.

Bu yıllar Uygur Türklüğünün Türkiye Türkçesine ilgilerinin arttığı bir zamandır. Bu ilgi artışı Türkçe öğreten bir kitapla taçlandırılmıştır.

Hemdulla, Reveydulla (1996). Türk Tili. Tüzgiçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.

Son alfabe değişikliği 1983 yılında olmasına rağmen 1994 ve 1996 yılında kullanılan farklı alfabeler hakkında değerlendirmenin yapıldığı önemli makaleler de vardır. İçeriği hakkında bilgi sahibi olmamakla birlikte böyle bir değerlendirmenin yapılmış olması değerli görüldüğü için anılmaya değer bulunmuştur.

Sabit, Abdureşit (1994). “Hazırqi Zaman Uyğur Yeziqiniñ Terekkiyat Ehvalı”, Şıncañ Tezkirisi. 3. (Arslan ve ark., 2010c, 2234)

Ömercan, Abdurehim Rahman (1996). “1950 Yilidin Buyanki Uyğur Yeziq Terekkiyatı Heqqide”, Şıncañ Tarihi Materialliri. 40. Sayı. (Arslan ve ark., 2010c, 2235)

Doğu Türkistan’da son alfabe değişikliği 1983 yılında olmasına rağmen imla kılavuzunun belli aralıklarla yayımlandığı görülür. Bu yayınlardan birisi de doksanlı yılların sonuna doğru olmuştur.

Osmanof, Mirsultan (1997). Hazırqi Zaman Uyğur Edebîy Tiliniñ İmla ve Telappuz Luğiti. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.

Sabit, Abdureşit; Semet, Hemit. ve Abduveli, Tahir (1997). Hazırqi Zaman Uyğur Edebî Tiliniñ İmlasi ve Teleppüzi Heqqide Kiskiçe Savat. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı. (Arslan vd., 2010c: 2233)

1990’lı yıllar Doğu Türkistan ağızları ile ilgili çalışmaların da arttığı bir dönemdir.

Osmanof, Mirsultan (1997). Hazırqi Zaman Uyğur Tiliniñ Kumul Şevisi. Ürümçi: Şıncañ Pen-Tehnika Sehiye Neşriyatı (K).

Osmanof, Mirsultan (1999). Hazırqi Zaman Uyğur Tili Diyalektliri. Şıncañ Yaşlar Ösmürler Neşriyatı. (Arslan ve ark., 2010c, 2232)

Daha önce hazırlanan sözlüğün ikinci basımı olduğunu tahmin ettiğimiz bir Uygurca İngilizce sözlük yine St. John Daniel’in çalışmasıdır.

Daniel, St. J. (1997). A Concise Uighur\_English Dictionary (Uygurçe İngilizçe Lügat). Şıncañ Xelq Neşriyatı.

1990’lı yıllarda yayımlandığı tespit edilebilen gramer kitapları, diğer yıllar dikkate alırsa oldukça az sayıdadır.

Tuñçun, Cu-Osmanof, Mirszultan-Ğappar, Emine-Kasım, Nicat (1992). Hazırqi Zaman Uyğur Edebî Tili Tavuşlıriniñ Akustikilik Tetkikati. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.

Seper, Sulayman. (1994). *Hazırqi Zaman Uygur Tili*. Keşker: Keşker Uygur Neşriyatı.

Osmanof, Mirsultan-Ğappar, Emine-Hanbayık, Rahman (1995). *Hazırqi Zaman Uygur Tilidiki Tiniş Belgiliri ve Ularniñ Kollinilişi*. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı. (Arslan vd., 2010c: 2233)

Çiñ Şilyañ katarliklar (1996). *Hazırqi Zaman Uygur Tili Girammatikisi*. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı. (Arslan vd., 2010c: 2235)

Baratov, Ş. ve Hoşurbakiyeva Rayan, O. (1997). *Uygur Tili*. Almuta.

1998 yılında tespit edebildiğimiz kitaplardan birisi dış kapakta yazanın adının belirtilmediği bir kitaptır. PDF nüshasında iç kapak taranmadığı için yazanı tespit edilememiştir.

(Yazarı Çince yazıldığı için okunamadı) (1998). *Uygur Tili Grammatikisi*. 404 s. (ISBN 7-81001-940-6) (Kitap adı arap harfleri ile Uygurca yazılmış diğer bütün yazılar Çince olup Çinlilere Uygurca Öğretme Amaçlı Çince yazılmış)

Hazırlayan, yayın yılı ve yayınevi dışındaki bilgiler Çince yazıldığı için kitap adı bile okunamayan bir çalışma da Ablet Nurdun'un Uygurlara Çince öğretmek amacıyla hazırladığı kitaptır.

Nurdun, Ablet (1998). *Tarih Atalguliri Tercime Kollanmisi. İctimaiy Pen Jurnalliri Neşriyatı* (Çince Uygurca, Uygurlara Çince Öğretme Kitabı)

1998 yılında Doğu Türkistan'dan çok uzakta bir Türk yurdunda Uygurca bir gramer kitabı yayımlanmıştır. Uygurca çalışanlara da kaynaklık eden bu çalışma Türk Dil Kurumu tarafından basılmıştır.

Öztürk, Rıdvan (1998). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Madde başlarının Latin alfabesi ile, açıklamaların ise Uygur Türkçesi ve Uygur Arap alfabesi ile yazıldığı Çağatayca ile ilgili bir çalışma ise Tursun Ayup tarafından verilmiştir.

Ayup, Tursun (1998). *Qedimki Uygur Tili Oquşluqi*. Beyçin: Milletler Neşriyatı. (Arslan vd., 2010c: 2233)

1990'lı yıllarda Doğu Türkistan dışında bölgenin dili üzerine önemli çalışmalar yapılmaya devam edilmiştir. Bunlardan birisi Tenişev'in Uygur ağızları ile ilgili bir kitabı, diğer ikisi Nugteren ve Rods ikilisi tarafından Batı ve Doğu Uygurlarının ortak söz varlığı üzerine yayımlanmış iki önemli makaledir.

Tenişev, Edgem Rahimoviç (1990). *Uygurskiy Dialektıny Slovar, Nauka, Moskova*.

Nugteren, H. ve Ross, M. (1996). “Common vocabulary of the Western and Eastern Yugur Languages” (Batı ve Doğu Uygur Dillerinde Ortak Söz Varlığı), *Acta Orientalia Hungarica*, XLIX (1-2), pp. 25-91.

Nugteren, Hans ve Rods, Marti (1998). “Cominon Vocabulary of the Western and Eastern Yugur Languages: The Tibetan Loanwords (Batı ve Doğu Uygur Dillerinin Ortak Sözlüğü: Tibetçe Ödünç Sözcükler)”. *Studia Etymologica Cracovierisia*, 3, 45-92.

Türk lehçelerinin pek çoğu ile ilgili sözlük çalışmaları telif veya çeviri şeklinde ağırlıklı olarak 1980 yılından sonra Türkiye’de yayımlanmıştır (Koraş, 2009, s. 761-776) fakat Türkiye’de 60’lı yıllardan sonra Uygur kökenli insanlar yaşamasına rağmen E. N. Necip’in Uygurca-Rusça sözlüğü, İklil Kurban’ın çevirisiyle Türk Dil Kurumu tarafından ancak 1995 yılında yayımlanabilmiştir. Çevriyi yapan Doğu Türkistan kökenli bir bilim adamıdır (Necipoviç Necip, 1995). Koraş, sözlük hakkında 2009 yılında diğer Türk lehçeleri sözlüklerini de içine alan bir değerlendirme yazmıştır (2009, s. 761-789).

Necip, Emir Necipoviç (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Rusçadan çeviren İklil Kurban). Türk Dil Kurumu Yayınları. (ikinci baskı 2008 yılında yapılmıştır)

1980’li yıllarda çok farklı alanlarda yayımlanan sözlükler ve dil çalışmaları, 1990’lı yıllarda kapsamlı bir sözlük hazırlanmasını beraberinde getirmiştir. 1990 yılında Uygurcada kullanılan 60.000’den fazla kelimeyi açıklamalı olarak veren *Uygur Dilinin Açıklamalı Sözlüğü*’nün yayımı başlamış ve 1998 yılında altıncı cildin yayımı ile takım tamamlanmıştır. Bunlar; (Yıldırım, 2019: 546) *Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti*. (Cilt I-VI). Pekin: Milletler Neşriyatı, 1990, 1991, 1992, 1994, 1996, 1998. (I. cilt (a-p) 809 s.; II. cilt (t-h) 908 s.; III. cilt (d-f) 946 s.; IV. cilt (k-l) 946 s.; V. cilt (m-ü) 904 s.; VI. cilt (v-y) 784 s.) şeklindedir. İlerleyen yıllarda önce tek cilt olarak daha sonra iki cilt olarak bu sözlüklerin “Qısartılmış” ibaresiyle daha pratik kullanışlı biçimleri de yayımlanmıştır.

Yaqub, Abliz- Ğeyurani, Ğenizat- Hévil, Zayit- Qadir, İsmail- Abdurrahman, Hemdulla- Emet, Abliz- Nur, Perhan (1990). *Uygur Tiliniñ İzahlıq Luigiti 1 (A-P)* Pekin: Milletler Neşriyatı.

Yaqub, Abliz- Ğeyurani, Ğenizat- Hévil, Zayit- Qadir, İsmail- Abdurrahman, Hemdulla- Emet, Abliz- Nur, Perhan (1991). *Uygur Tiliniñ İzahlıq Luigiti 2 (T-H)* Pekin: Milletler Neşriyatı.

Yaqub, Abliz- Ğeyurani, Ğenizat- Hévil, Zayit- Qadir, İsmail- Abdurrahman, Hemdulla- Emet, Abliz- Nur, Perhan (1992). *Uygur Tiliniñ İzahlıq Luigiti 3 (D-F)* Pekin: Milletler Neşriyatı.

Yaqub, Abliz- Ğeyurani, Ğenizat- Hévil, Zayit- Qadir, İsmail- Abdurrahman, Hemdulla- Emet, Abliz- Nur, Perhan (1994). Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti 4 (Q-L) Pekin: Milletler Neşriyatı.

Yaqub, Abliz- Ğeyurani, Ğenizat- Hévil, Zayit- Qadir, İsmail- Abdurrahman, Hemdulla- Emet, Abliz- Nur, Perhan (1996). Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti 5 (M-Ü) Pekin: Milletler Neşriyatı.

Yaqub, Abliz- Ğeyurani, Ğenizat- Hévil, Zayit- Qadir, İsmail- Abdurrahman, Hemdulla- Emet, Abliz- Nur, Perhan (1998). Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti 6 (V-Y) Pekin Milletler Neşriyatı.

Şıncañ Uyğur Avtonom Rayonlik Milletler Til Yeziq Hizmiti Komiteti bu altı cildin yayımını yine bu altı cildin kısaltılmışı olarak yayımlanmasını kararlaştırmış ve aynı isimle “Kıskartılmış” ibaresi ilave edilerek kullanım açısından daha pratik kolay taşınabilen iki ciltlik sözlükler yayımlanmıştır. Bu sözlüklerin birinci baskısı 1999 yılında olmuş, bunu 2011 yılında ikinci baskı takip etmiştir.

Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti (Kıskartılmışı) (1999). Ürümçi: Şıncañ Helk Neşriyatı. (2 + 1 + 7 + 1471 s.; sözlük kısmı 1-1451 arası). (Yıldırım, 2019, s. 546)

Hazırkı Zaman Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti (Kıskartılmışı) (2011). Ürümçi: Şıncañ Helk Neşriyatı. (2 + 6 + 2 + 1446 s.; sözlük kısmı 1-1396 arası). (Yıldırım, 2019, s. 546)

Bu iki ciltlik kısaltılmış sözlük yanında tek ciltlik aynı ismi taşıyan sözlükler de yayımlanmıştır. Bunların da aynı yayınevi tarafından yayımlanmış olması dikkat çeker. Hem dört hem iki hem de tek cilt olarak aynı isimle yayımlanmış bu sözlükler kullanıcı kitlesi dikkate alınarak hazırlanmış olmalıdır.

Yaqub, Abliz-Geyurani, Genizat-Kadir, İsmail-İmam, Hemdulla Abdurrahman-Emet, Abliz-Nur, Perhat-Abdukadir, Esker-Rehimcan, Ablikim (1999). Hazırkı Zaman Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti (Kıskartılmışı). (Birinci Baskı). Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.

1999 yılında birinci baskısı yapılan izahlı sözlüğün ikinci baskısı, 2011 yılında yapılır. Sözlüğün ikinci baskısında sözlüğü hazırlayanlar, baş tüzgüçiler ve tüzgüçiler şeklinde ikiye ayrılarak verilmiştir. Ancak hepsinin aynı isimler olması dikkat çeker.

İmam, Hemdulla Abdurrahman- Nur, Perhat- Abdukadir, Esker (Baş Tüzgüçiler) /Yaqub, Abliz-Geyurani, Genizat-Kadir, İsmail-İmam, Hemdulla Abdurrahman-Emet, Abliz-Nur, Perhat-Abdukadir, Esker-Rehimcan, Ablikim (Tüzgüçiler) (2011). Hazırkı Zaman Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti (Kıskartılmışı). (İkinci Baskı). Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı

Altı ciltlik İzhahliq lüğat yanında aynı isimle başkalarının da tek ciltlik sözlük hazırlaması, muhtemelen okullarda tek ciltlik pratik sözlüğe olan ihtiyaçtan dolayıdır. Ancak hepsinin de aynı yayınevi tarafından yayımlandığı dikkat çekmektedir.

Eli, Ekber; Zahid, İlham ve Mollahun, Abdükerim (1999). Uyğur Tili-niñ İzhahliq Luğiti (Qiskartilmisi). Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.

Bu genel sözlükler yanında 1990'lı yıllarda hazırlanıp yayımlanan önemli sözlüklerden birisi de kişi isimleri hakkında olan sözlüktür.

Kahiri, Mutellip Sedik (1998). Uyğur Kişi İsimliri. Keşker: Keşker Uyğur Neşriyatı. (Arslan ve ark., 2010c, 2234)

Daha önce hazırlanan Uygurcadan İngilizceye sözlükler yanında İngilizceden Uygurcaya hazırlanmış bu sözlük, Uygur Türklerinin İngilizce öğrenme heves ve ihtiyaçlarını da göstermektedir.

Qadiri, Hacı Qutluq (1999). İngilizçe-Uygurçe Luğat. Tüzgüçi: Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.

1990'lı yılların sonunda Uygur dilciliğinin ele alınıp enine boyuna değerlendirildiği kitap da yayımlanır.

Niyaz, Hâlik ve Kasım, Muhebbet (1999). Tilşunasliktin Umumiy Bayan. Ürümçi: Şıncañ Üniversiteti Neşriyatı. (Arslan ve ark., 2010c, 2232)

### **2000-2010 Yılları Arasında Yapılan Sözlük ve Dil Bilgisi Çalışmaları**

2000'li yıllarda yayımlanan dil bilgisi kitaplarının çoğu, okullarda okutulmak üzere hazırlanan kitaplardan oluşmaktadır. Bu grup içerisine orta dereceli okullarda okutulmak üzere hazırlanmış açıklamalı atasözleri ve onların incelemesi kitabı da dâhil edilebilir. Temel eğitim seviyesinde okutulan kitaplar, bilimsel araştırma seviyesindeki çalışmaların okuyucu veya kullanıcı seviyesine göre indirgenmiş veya basitleştirilmiş şekilleridir. Yeni Uygur Türkçesinin okullarda okutulan seviyesindeki örnekleri ise şöyledir:

Seper, Süleyman (2000). Hazırqi Zaman Uyğur Tili. (Birinci Baskı) [Ali Mektepler Özlükidin Ögengüçiler ve Kespiy Mektepler Üçün Derslik]. Ürümçi: Şıncañ Helik Neşriyatı.

Seper, Süleyman (2000). Hazırqi Zaman Uyğur Tili. (2. Baskı) [Ali Mektepler, Özlükidin Ögengüçiler ve Kespiy Mektepler üçün Derslik]. Ürümçi: Şıncañ Helik Neşriyatı.

Seper, Süleyman (2000). Çoñlar Aliy Mektepleri ve Aliy Tehnikumlar Üçün Derslik Hazırqi Zaman Uyğur Tili. Ürümçi: Şıncañ Helik Neşriyatı.

Sali, Memtimin – Qasimler, Turap (2000). Aliy Mektepler Üçün Derslik Hazırqi Zaman Uyğur Tili. Ürümçi: Şıncañ Üniversiteti Neşriyatı.



Rehmekcan (2001). Tokkuz Yillik Mecburi Maarip Boyuçe Toluksiz Ottura Mektepler üçün Derslik Uyğur Tili Birinci Kisim (Birinci baskı 2000). Ürümçi: Şıncañ Maarip Neşriyatı.

Süleyman Seper (2002). (Ali Mektepler Kespi-Tehnika Mektepleri ve Ali Maarip Boyuçe Üzlikidin Ügengüçiler üçün derslik) Hazırqı Zaman Uyğur Tili Ürümçi: Şincan Xelq Neşriyatı.

Yasin, Yaqupcan; Tursun, Mirehmet; Ömür, Ablimit ve ark. (2003). Toluq Ottura Mektep Oquğuçiliri üçün Uyğur Tili Bilimliri ve Meşqliri. (Birinci Neşri). Qeşqer Uyğur Neşriyatı. 2003.

Letip, Emine ve Ebeydulla, Yari (2003). Hazırqı Zaman Uyğur Tili. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.

Yasin, Yaqupcan; Tursun, Mirehmet; Ömür, Ablimit ve ark. (2004). Toluq Ottura Mektep Oquğuçiliri üçün Uyğur Tili Bilimliri ve Meşqliri. (İkinci Neşri) Qeşqer Uyğur Neşriyatı.

Hakimcan Mesum ve Ablet Qasim (2005). Uyğur Tili Kisim 2. Ürümçi: Şıncañ Maarip Neşriyatı. (Tokkuz Yillik Mecburiyet Maaripi Boyuçe Altı Yillik Başlanguç Mektepleriniñ 4. Yilliki üçün derslik)

Tüzgüçi belli değıl (2005). Uyğur Tili 3. Kisim). Ürümçi: Şıncañ Maarip Neşriyatı. (Pütün Künlik alte Yillik Tüzmedigi Başlanguç Mektepleriniñ 5. Yilliki üçün derslik)

Hakimcan Mesum (2005). Uyğur Tili 4. Kisim. Ürümçi: Şıncañ Maarip Neşriyatı. (Tokkuz Yillik Mecburiyet Maaripi Boyuçe Altı Yillik Başlanguç Mektepleriniñ 6. Yilliki üçün derslik)

Eski Türkçe ve eski Türkçenin yazılı olduğı belgeler ve taşlar hakkında Sovyet bilim adamları tarafından yapılan bazı çalışmaların Uygurcaya aktarıldığı daha önce de yaşanan olaylardandır. Bu durumun Doğu Türkistan'daki çalışmalar için örnek olduğunu da söylemek mümkündür. İki binli yıllarda yapılan iki çalışmadan birisi Köktürk, diğeri Uygur dönemiyle ilgilidir. Bunları Çağatay yazı dili ile ilgili çalışmalar takip etmiştir.

Sayit, Muhemmet Rehim ve Yusup, İsrabil (2000). Kedimki Uyğur Yezidiki Vesiqler. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı. (Arslan ve ark., 2010c, 2233)

Nasilof, V. M. (2005). Orhun Yenisey Vadiliridin Tepilğan Yadigarlıklarınıñ Tili (çev. Uyğur Sayrani-Sabit Rozi) Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı. (Arslan ve ark., 2010c, 2232)

Teqlimaqaniy, Abdureup Polat (2004). Çağatay Uyğur Tili Heqqide Mupessel Bayan. Beyciñ: Milletler Neşriyatı. (Arslan ve ark., 2010c, 2233)

Teklimakanıy, Abdureup Polat (2007). Çağatay Uyğur Tili Grammatikisi. Beyciñ: Milletler Neşriyatı. (Arslan ve ark., 2010c, 2233)

Teqlimaqanıy, Abdureup Polat (2007). Çağatay Uyğur Tili. Beyciñ: Milletler Neşriyatı. (Arslan ve ark., 2010c, 2234)<sup>5</sup>

Uygurca gramer kitapları yanında belli aralıklarda yazılmış ve yayımlanmış Uygurca gramer kitaplarının ele alınıp değerlendirildiği kitaplar da vardır. Bu kitaplar en az gramer kitapları kadar önemlidir.

ŞUAR İctimaiy Penler Akademiyası (2008). Til Tetkikatiniñ Ottuz Yili. Beyciñ: Milletler Neşriyatı. (Arslan ve ark., 2010c, 2232)

Yasin, Yaqupcan-Qasım, Turap-Tursun, Dolqun-Tursun, Mirehmet (2007). Ottura Mektepler üçün Umumi Tekrar Uyğur Tili. Ürümçi: Şincañ Xelq Sehiye Neşriyatı.

Uygurcanın temel okullarda öğretilmesi için yazılan kitaplar yanında bu seviyedeki öğrencilerin kullanabileceği izahlı lügatler de yayımlanmıştır.

ŞUAR Milletler Til-Yeziq Hizmiti Komiteti Luğet Bölümü (2008) Uyğur-Tilining-Izahatliq-Lughiti-1. Yilliklar üçün (ikinci baskı [Birinci baskı 2002]). Ürümçi: Şincañ Üniversitesi Neşriyatı (Bashlanghuch-Mektep Okuğuçiliri üçün).

ŞUAR Milletler Til-Yeziq Hizmiti Komiteti Luğet Bölümü (2008) Uyğur-Tilining-Izahatliq-Lughiti-2. Yilliklar üçün (ikinci baskı [Birinci baskı 2002]). Ürümçi: Şincañ Üniversitesi Neşriyatı (Bashlanghuch-Mektep Okuğuçiliri üçün).

ŞUAR Milletler Til-Yeziq Hizmiti Komiteti Luğet Bölümü (2008) Uyğur-Tilining-Izahatliq-Lughiti-3. Yilliklar üçün (ikinci baskı [Birinci baskı 2002]). Ürümçi: Şincañ Üniversitesi Neşriyatı (Bashlanghuch-Mektep Okuğuçiliri üçün).

ŞUAR Milletler Til-Yeziq Hizmiti Komiteti Luğet Bölümü (2008) Uyğur-Tilining-Izahatliq-Lughiti-4. Yilliklar üçün (ikinci baskı [Birinci baskı 2002]). Ürümçi: Şincañ Üniversitesi Neşriyatı (Bashlanghuch-Mektep Okuğuçiliri üçün).

Bu okul kitaplarının yanında, üniversetelerde temel eğitim okullarının başlangıç kısmında Uygurca öğretmek için yetiştirilen kişilere yönelik hazırlanmış kitaplar da vardır.

<sup>5</sup> Abdureup Polat Teklimakanıy tarafından aynı yıl aynı yayınevinde benzer isimlerle çıkan iki kitabın tek kitap olma ihtimali vardır. Kitap künyeleri Arslan ve ark. tarafından hazırlanan kitabın üçüncü cildindeki kaynakçada birisi 2233. sayfa 59 No.lu kaynakça, diğeri 2234. sayfada 78 numaralı kaynakçadır. Bak (Arslan ve ark., 2010c, 2233-2234).

Arslan Abdulla, Yari Ebeydulla, Taş Rahman Murat ve Abdurehim Rahman (2004). Ali Pedagogika Mehsus Kürsiliriniñ Başlanguç Mektep Maaripi Dersligi Hazırqı Zaman Uyğur Tili. Ürümçi: Şincan Maarip Neşriyatı.

Uyğuri, Aybek Ömer (2009). Uyğur Xelq Maqal-Temsilliri ve Uniñ Yeşmisi (Toluq Ottura Mektepler Üçün). Ürümçi: Şincañ Xelq Sehiye Neşriyatı.

Emet, Abliz (Tarih tespit edilemedi). Uyğur Xelq Maqal Temsilliri İzahliq Luğiti. Keşker: Keşker Uyğur Neşriyatı

2000’li yıllarda yayımlandığını tespit edebildiğimiz bilimsel manadaki dil bilgisi kitapları önceki dönemler dikkate alındığında parmakla sayılacak kadar azdır. Ancak bu yıllarda Doğu Türkistan ağızları, ağız araştırmacılığı ve ağızlara dayalı ürünlerin oluşturduğu sözlük tarzındaki çalışmalar dikkat çekicidir.

Seper, Süleyman (2000). Hazırqı Zaman Uyğur Tili. Ürümçi: Şincañ Xelq Sehiye Neşriyatı.

Ehet, Ablimit (2002). Hazırqı Zaman Uyğur Tili. Ürümçi: Şincañ Xelq Neşriyatı.

Osmanof, Mirsultan (2004). Hazırqı Zaman Uyğur Tiliniñ Hoten Diyaletki (ŞUAR Milletler Til-Yeziq Hizmiti Komiteti Neşr Qıldurdi). Ürümçi: Şincañ Xelq Neşriyatı.

Osmanof, Mirsultan (2006). Hazırqı Zaman Uyğur Tiliniñ Lopnur Diyaletki. Ürümçi: Şincañ Xelq Neşriyatı. (Arslan ve ark., 2010c, s. 2232)

Suleyman, Abdulla (2006). Dünyada Birla Hoten Bar Hoten Diyalikti. Ürümçi: Şincañ Üniversitesi Neşriyatı.

Qasim, Muhebbet qatarliklar (2006). Hazırqı Zaman Uyğur Tili Diyaletk Sözliri Tetkikati. Ürümçi: Şincañ Xelq Neşriyatı. (Arslan ve ark. 2010c, s. 2236)

ŞUAR İctimaiy Penler Akademiyisi Til Tetkikat Orni (2007). Hezirki Zaman Uyğur Tiliniñ Dialekt ve Şiviliri Luğiti (Birinci baskı). Beyciñ: Milletler Neşriyatı.

Cilan, Perhat Muhammedêli vd. (2007). Hazırqı Zaman Uyğur Tiliniñ Diyaletk ve Şviliri Luğiti. Beyciñ: Milletler Neşriyatı. (Yıldırım, 2019, s. 548).

Yolçi, Turap Qasim (2009). Hazırqı Zaman Uyğur Tili Diyaletkşunasliki. Ürümçi: Şincañ Üniversitesi Neşriyatı (Arslan ve ark., 2010c, s. 2232)

2000’li yıllardaki en önemli çalışmalardan birisi *Milletler Neşriyatı ile Şincañ Xelq Neşriyatı*’nin birlikte hazırlanması ve yayımlanmasında öncü olduğu, Abdurahman Ebey’in baş editörü olduğu 12 ciltten oluşan *Uyğur*

*Xelq Eğız Edebıyati Qamusi* adındaki ansiklopedik bir sözlüktür.

Milletler Neşriyati/Şıncañ Xelq Neşriyati (2005). Uyğur Xelq Eğız Edebıyati Qamusi 1 (baş editör: Abdurahman Ebey) [Efsane Rivayetler]. Pekin Milletler Neşriyati/Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati

Milletler Neşriyati/Şıncañ Xelq Neşriyati (2005). Uyğur Xelq Eğız Edebıyati Qamusi 2 (baş editör: Abdurahman Ebey) [Çöçekler]. Pekin Milletler Neşriyati/Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati

Milletler Neşriyati/Şıncañ Xelq Neşriyati (2005). Uyğur Xelq Eğız Edebıyati Qamusi 3 (baş editör: Abdurahman Ebey) [Çöçekler]. Pekin Milletler Neşriyati/Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati

Milletler Neşriyati/Şıncañ Xelq Neşriyati (2005). Uyğur Xelq Eğız Edebıyati Qamusi 4 (baş editör: Abdurahman Ebey) [Çöçekler]. Pekin Milletler Neşriyati/Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati

Milletler Neşriyati/Şıncañ Xelq Neşriyati (2005). Uyğur Xelq Eğız Edebıyati Qamusi 5 (baş editör: Abdurahman Ebey) [Çöçekler]. Pekin Milletler Neşriyati/Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati

Milletler Neşriyati/Şıncañ Xelq Neşriyati (2005). Uyğur Xelq Eğız Edebıyati Qamusi 6 (baş editör: Abdurahman Ebey) [Letpe- Çaqçaqlar]. Pekin Milletler Neşriyati/Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati

Milletler Neşriyati/Şıncañ Xelq Neşriyati (2005). Uyğur Xelq Eğız Edebıyati Qamusi 7 (baş editör: Abdurahman Ebey) [Maqal-Temsiller, Meseller]. Pekin Milletler Neşriyati/Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati

Milletler Neşriyati/Şıncañ Xelq Neşriyati (2005). Uyğur Xelq Eğız Edebıyati Qamusi 8 (baş editör: Abdurahman Ebey) [Dastanlar]. Pekin Milletler Neşriyati/Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati

Milletler Neşriyati/Şıncañ Xelq Neşriyati (2005). Uyğur Xelq Eğız Edebıyati Qamusi 9 (baş editör: Abdurahman Ebey) [Dastanlar]. Pekin Milletler Neşriyati/Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati

Milletler Neşriyati/Şıncañ Xelq Neşriyati (2005). Uyğur Xelq Eğız Edebıyati Qamusi 10 (baş editör: Abdurahman Ebey) [Koşaklar]. Pekin Milletler Neşriyati/Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati

Milletler Neşriyati/Şıncañ Xelq Neşriyati (2005). Uyğur Xelq Eğız Edebıyati Qamusi 11 (baş editör: Abdurahman Ebey) [Koşaklar, Xelq Oyunliri, Meşrep Oyunliri, Tepişmaklar, Laplar]. Pekin Milletler Neşriyati/Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati

Milletler Neşriyati/Şıncañ Xelq Neşriyati (2005). Uyğur Xelq Eğız Edebıyati Qamusi 12 (baş editör: Abdurahman Ebey) [Uyğur örp-Adetleri, Töhpikarlar]. Pekin Milletler Neşriyati/Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati

Bu sözlük çalışmalarının yanında iki binli yılların başında yayımlanan önemli bir sözlük ise Uyğur Türkçesine dışarıdan giren kelimelerle ilgilidir.

Abdurahman, Hemidulla vd. (2001). Uyğur Tiliğa Çettin Kirgen Sözlerning İzahlıq Luğıti. Ürümçi: Şıncañ Hek Neşriyati. (Yıldırım, 2019, s. 548).

Bu çalışmalara, yine derlemeye dayalı bir halk edebiyatı türüne ait eserlerin sözlüğünü ilave etmek gerekir.

Ömer, Uçkuncan (2009). Uyğur Xelq Tarihi Koşakliri Qamusi. Ürümçi: Şıncañ Üniverseteti Neşriyati.

2000'li yıllarda farklı tarihlerde üç tane imla kılavuzu yayımlanmıştır. Üçü de ŞUAR Til-Yeziq Hizmiti Komiteti tarafından yayımlanan bu kılavuzların birisi imla ve telaffuz, diğer ikisi ise sadece imla lügati şeklindedir.

ŞUAR Til-Yeziq Hizmiti Komiteti (2002). Hazırqi Zaman Uyğur Tili Boyıçe İmla ve Telappuz Seviyisidin Sinaq Eliş Programmisi. Ürümçi: Şıncañ Heliq Neşriyati.

ŞUAR Milletler Til-Yeziq Hizmiti Komiteti (2008). Hazırqi Zaman Uyğur Edebiy Tiliniñ İmla Luğıti. Ürümçi: Şıncañ Heliq Neşriyati.

ŞUAR Milletler Til-Yeziq Hizmiti Komiteti (2009). Hazırqi Zaman Uyğur Tiliniñ İmla Lüğıti. (editörler: Baxtiyar Savüt-Qadir Qavüz-Enver Qasim-Şakir Can Mürat). Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati.

Doksanlı yıllardaki Çağatay Türk yazı diline olan ilgi ve bu yazı dili ile ilgili araştırmalar devam etmiştir. Bunlardan ikisi Çağatay yazı dili, birisi Çağatay edebiyatı, bir diğeri de Çağatayca izahlı lügattir.

Polat (Taklimakani), Abdureup (2001). Çağatay Uyğur Tili Heqide Mupissel Bayan. Beyciñ: Milletler Neşriyati.

Bögü, Ablimit Ehet (2002). Çağatay Uyğur Tili. Ürümçi: Sincañ Üniversiteti Neşriyati. (Bu kitabın 2007 yılında ikinci baskısı da yapılmıştır.)

Bahavudun, Muhemmedtursun-Geyurani, Genizat-Kadir, İsmail-Ehet, Ablimit (2002). Çağatay Tiliniñ İzahlıq Luğıti. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati.

Shimin, Geng (2003). Researches in Old Aighur Literature. Pekin: Merkezi Milletler Üniversiteti Neşriyati.

Yazarı yok (Tarihi yok). Uyğur Klassik Edebîyatidin Kiskiçe Sözlük. Pekin: Milletler Neşriyati.

Doğu Türkistan dışında Sarı Uygurlar ve Sarı Uygur ağzına olan ilgi devam etmiş ve Martina Erica Roos, Sarı Uygurların dilini doktora tezi olarak çalışmıştır. Bu doktora tezinin 1-159 sayfaları arası dil bilgisi,

160-277 sayfa arası metinler ve 278-405 sayfa arası Sarı Uygurca-dan İngilizceye sözlük şeklindedir.

Roos, Martina Erica (2000). *The Western Yugur (Yellow Uygur) Language, Grammar, Text, Vocabulary*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Leiden Üniversitesi, Leiden.

Hamit Tömür'ün *Hazırqi Zaman Uyğur Tili Grammatikisi*, Anne Lee tarafından İngilizceye çevrilerek İstanbul'da basılmıştır.

Tömür, Hamit (2003). *Modern Uyghur Grammar (Morphology)*. (Çev. Anne Lee) editör Mehmet Ölmez. İstanbul: Yıldız Yayınevi.

Niyaz, Zeynep (2008). *Hazırqi Zaman Uyğur Edebî Tilidin Umumi Savat- Fonetika ve Sintaksis*. Beyciñ: Merkezi Milletler Üniversitesi Neşriyatı. (Arslan ve ark., 2010c, s. 2231)

İkibinli yıllarda Doğu Türkistan dışında kayda değer dört yayın vardır. Bunlardan ikisi Türkiye'de olup aynı kişi tarafından yapılan iki çalışma vardır. Her ikisi de aynı yıl içinde, aynı kurum tarafından yayımlanmıştır. Diğer ikisi ise Amerika'da yayımlanmıştır. Bu dört yayının ortak tarafı, kitap yazarlarının Doğu Türkistan kökenli omalarıdır.

Emet, Erkin (2008). *Doğu Türkistan Uygur Ağızları (Ses Bilgisi)*. Türk Dil Kurumu.

Emet, Erkin (2008). *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*. Türk Dil Kurumu.

Mawkanuli, Talant (2005). *Uyghur Elementary Textbook (Uygur Tili)*. Indiana University Center for Languages of the Central Asian Region. Indiana. 47 s.

Engesaeth, Tarjei; Yaqub, Mahire ve Dwyer, Arienne (2009). *Hazırqi Zaman Uyğur Tili Kollanmisi*. University of Kansas Scholarworks. Kansas.

ŞUAR İctimaiy Penler Akademiyisi Til Tetkikat Orni (2013). *Hezirki Zaman Uyğur Tiliniñ Dialekt ve Şiviliri Luğiti 2*. Baskı (ikinci baskı 2013). Beyciñ: Milletler Neşriyatı.

2000'li yıllarda yayımlanan sözlüklerden bir tanesi, dinî terimler sözlüğü olmasıyla dikkat çeker. Diğerleri ise on iki ciltlik sözlü edebiyat sözlüğüdür. Baskı yılı, yeri ve yayınevi aynı olduğu hâlde ciltler farklı konular içerdiği için hepsi ayrı ayrı verilmiştir.

Kérem, Abdullacan (2003). *İslam Dini İzahliq Luğiti*. Ürümçi: Şincañ Xelq Neşriyatı.

Abdusalam, Rabiye-İsmayıl, Aykül- İmin, Bümeryemgül (2005). *İngilizçe-Henzuçe- Uyğurçe Dialog (English-Chinese- Uyghur Conversation)* Ürümçi: Şincañ Xelq Sehiye Neşriyatı.

2000’li yıllarda yayımlanan iki atasözleri sözlüğünden birisi Uygurca-dan Çinceye hazırlanmış, diğeri ise izahlı lügat şeklindedir.

Cunmin, Ma ve Zeyü, Liyav (2007). Uyğurçe-Hanzuçe Uyğur Xelq Maqal Temsilliri. (Ed. Ekber Eli). Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati.

Emet, Abliz (2008). Uyğur Xelq Maqal Temsilliri İzahliq Luğiti. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati.

Önceki yıllarda sayısı oldukça kabarık olan başka bir dile ait gramer kitaplarının sayısı, 2000’li yıllarda azalmıştır. Tespit edilebilen iki yabancı dil gramer kitabının birisi İngilizce, diğeri ise Çince dir.

Özbaş, Zulpikar Barat (2004). Canga Eskatidigan Serhuş İngiliz Tili Grammatikisi. Ürümçi: Şıncañ Xelq Sehiye Neşriyati.

Abdulla, Mömin ve Madi, Tyulemissov (2002). Çince-Türkçe-Uygurca Seri Kelimeler Sözlüğü / Henzuçe-Türkçe-Uygurca Türküm Sözlük Luğiti. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati.

Resul, Harut Qadiri (2007). Şerhi İdiyom. Ürümçi: Şıncañ Üniversitesi Neşriyati. (Arslan ve ark., 2010, s. 2228)

İmin, Ablet; Cabbar, Enver ve Esker, Hüsancan (2008). Henzuçe-Uygurçe Çong Luğet (3. Neşri). Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyati.

2000’li yıllarda rağbet gören bir çalışma da üç dili esas alan pratik konuşma kılavuzudur. İngilizce, Çince ve Uygurca olarak hazırlanmış bu kitap 2005 ve 2006’da art arda iki baskı yapabilmış okul kitapları dışındaki ender kitaplardandır.

Abdusalam, Rabiye; İsmayil, Aygöl ve İmin, Bumer İyemgül (2005). İngilizçe-Xanzuçe-Uygurçe Dialog (Birinci baskı). Ürümçi: Şıncañ Xelq Sehiye Neşriyati,

Abdusalam, Rabiye; İsmayil, Aygöl ve İmin, Bumer İyemgül (2006). İngilizçe-Xanzuçe-Uygurçe Dialog (İkinci baskı). Ürümçi: Şıncañ Xelq Sehiye Neşriyati,

Yine bu yıllarda Uygurca’yı öğrenmek üzere Çinliler için hazırlanmış kitaplar da vardır. Bu kitaplardan ikincisi tamamen pratik Uygurca öğrenmeye yönelik günlük hayatta sık kullanılan üç yüz cümleden oluşmaktadır.

Weiwueryu Jichu Jiaocheng<sup>6</sup> (2006). 阿孜古丽·阿布力米提 编著 维吾尔语基础教程 (Uygur Tili Deslepki Okuşlik<sup>7</sup>). 中央民族大学出版社<sup>8</sup> [Kitabın başında bazı bilgiler Uygur alfabesi ve dili ile verilmiştir]

<sup>6</sup> Yazar adı, kitap üzerinde Latin alfabesi ile yazıldığı için Latin alfabesi ile verilmiştir.

<sup>7</sup> Kitap adı, kitabın indirildiği ağ sayfasında verilen isim dikkate alınarak yazılmıştır.

<sup>8</sup> Basım yeri ve yayınevi Çince yazıldığı için okunamamıştır.



(汉语注音<sup>9</sup> (2006). 维吾尔语会话 300 句速成 李泰和 编著 (Uygur Tilidin 300 Cümle<sup>10</sup>). (新疆青少年出版社<sup>11</sup> [Kitap Çince yazılmış Çinlilere Uygurca öğretmek amacıyla hazırlanmış.]

Doğu Türkistan dışında hazırlanmış sözlüklerden ikisi Uygurcadan Japoncaya hazırlanmış, iki sözlük de Japonya’da birer yıl arayla yayımlanmıştır. Birinci sözlükteki madde başları önce latin alfabesi ardından Arap alfabesi ile yazılmış, açıklamalar ise Japoncadır. İkinci sözlük ise Tokyo’da yabancı diller ünivesitesi yayınıdır.

現代ウイグル語小辞典<sup>12</sup> (2008). Modern Uyghur-Japanese Dictionary. (Baskı yeri ve yayınevi Japonca yazıldığı için okunamamıştır.)

Cun Sugavara (2009). Uyğurçe-Yaponçe Sözlük. Tokyo: Tüzgüçi Tokyo Çetel Tiller Üniversitesi Asya-Afrika Til ve Edebîyet Tetkikat İnstitüti.

Benzer sözlüklerden birisi ise Emir Necipoviç Necip tarafından Uygurcadan Rusçaya hazırlanmış sözlüğün Türkiye Türkçesine çevirisinin ikinci baskısıdır.

Necip, Emir Necipoviç (2008). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. 2. Baskı (Rusçadan çeviren İklil Kurban). Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bu yıllarda Uygurcadan Çinceye hazırlanan sözlük de vardır.

ŞUAR Milletler Til Yeziq Hizmiti Komiteti (2006). Uyğurçe-Henzuçe Luğet. Beyciñ: Milletler Neşriyati.

2000’li yıllarda Uygurlar arasında Arapçaya olan ilgi de artmış görünmektedir. Bu iki ciltlik sözlük, 2000’li yıllarda bir yabancı dilden Uygurcaya hazırlanmış en dikkat çekici çalışmadır. Çünkü iki ciltlik takımın birinci baskısı 2002 yılında, ikincisi ise 2008’de yapılmıştır.

Muhammed Salih (2002). Qamus Erebeçe-Uyğurçe Çon Lüget. Ürümçi: Şincan Xelq Neşriyati.

Salih, Muhammed (2002). Erebeçe-Uyğurçe Çoñ Luğet (Qamusu Arabi-Uyguri). Ürümçi: Şincañ Xelq Neşriyati (Telif El Bihas el Üstaz Muhammed bin el Allame-Damla Salih el Kaşgari el Artuci)

Salih, Muhammed (2008). Erebeçe-Uyğurçe Çoñ Luğet (Qamusu Arabi-Uyguri). Ürümçi: Şincañ Xelq Neşriyati

Salih, Muhammed (2008). Qamus Erebeçe-Uyğurçe Çon Lüget 2. Ürümçi: Şincan Xelq Neşriyati.

Haci, Ablikim Nurmuhammed (tarih belli değil). Erebeçe –Uyğurçe Lüget. (Mu’cemü’l Arabiyye ve’l Uyğuriye Ürümçi: Şincañ Xelq Neşriyati.

<sup>9</sup> Yazan/yazanlar Çince yazıldığı için okunamamıştır.

<sup>10</sup> Bu başlık, kitabın indirildiği ağ sayfasındaki ibare dikkate alınarak yazılmıştır.

<sup>11</sup> Basıldığı yer Çince yazıldığı için okunamamıştır.

<sup>12</sup> Sözlük hazırlayanın adı Japonca yazıldığı için okunamamıştır.

## 2010-2020 Yılları Arasında Yapılan Sözlük ve Dil Bilgisi Çalışmaları

1990'lı ve 2000'li yıllar dikkate alındığında 2010 ila 2020 arasında yayımlanan kitapların sayısında ciddi bir düşüş gözlenmektedir. Tespit edebildiğimiz kitapların hepsi de 2010 ila 2015 yılları arasında basılmış kitaplardır. Bunun sebebi, yeni basılan kitapların tespit edilememesi olabileceği gibi Çin'in Doğu Türkistan'ı dışarıya kapatması, Doğu Türkistan Türklüğünü kamplarda eğitime tabi tutması veya Uygur Türkçesiyle kitapların yayımının yasaklanmış olma ihtimali de olabilir. Yayımlanan dille ilgili kitaplar ve sözlükler kısaca şöyledir.

Arslan Abdulla Tehur-Abdurehim Rahman-Yari Ebeydulla tarafından hazırlanan *Hazırqi Zaman Uyğur Tili* kitabı üç ciltten oluşmuş olup birinci ciltte Uygur dili araştırmalarında emeği geçen Uygur ve yabancı bilim adamları hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci cilt üzerinde baskı yılını belirten bir yazı olmamasına rağmen 1 ve 3. ciltlerin 2010 yılında basılmış olması, kitabın takım olarak basıldığı kanaatini uyandırmaktadır. Ayrıca üçüncü cildin sonunda eser hazırlanırken kullanılan Uygurca kaynaklar ve yabancı kaynaklar ayrı ayrı verilmiştir. Yabancı kaynakların Latin alfabesi ile verilmesi ayrıca dikkat çekicidir. Uygurca kaynakların verildiği bölüm, aynı zamanda dil konsundaki çalışmalarla yayımlanmış sözlüklerin pek çoğunun yer almasıyla kayda değerdir.

Arslan, Abdulla Tehur-Abdurehim, Rahman-Yari, Ebeydulla (2010a). *Hazırqi Zaman Uyğur Tili 1. Ürümçi: Şincan Xelq Neşriyati (1-702)*

Arslan, Abdulla Tehur-Abdurehim, Rahman-Yari, Ebeydulla (2010b). *Hazırqi Zaman Uyğur Tili 2. Ürümçi: Şincan Xelq Neşriyati (703-1544)*

Arslan, Abdulla Tehur-Abdurehim, Rahman-Yari, Ebeydulla (2010c). *Hazırqi Zaman Uyğur Tili 3. Ürümçi: Şincan Xelq Neşriyati (1545-2255)*

2010'lu yıllarda tespit edilebilen dille ilgili önemli çalışmalardan birisi de H. Tömür'ün çalışmasıdır.

Hemit Tömür (2011). *Hazırqi Zaman Uyğur Tili Grammatikisi (Modern Uyghur Grammar)*. Beyciñ: Milletler Neşriyati.

Tam ve yarı zamanlı ortaokullar için hazırlanmış dil bilgisi kitapları Doğu Türkistan'da Çin kontrolünde olsa da okul kitaplarının varlığını göstermesi bakımından önemlidir.

Yasin, Yakupcan (2012). *Ottura Mektepler Üçün Umumi Tekrar Uyğur Tili. Ürümçi: Şincañ Xelq Sehiye Neşriyati.*

Ehmet, Tohti Muhammed (2015). *Uyğur Tili Grammatikisi Eçil Des-tihan. Şihcan Xelq Yaş Neşriyati/Şincañ Xelq Sehiye Neşriyati (Toluk Ottura Mektepler Üçün Tekrar Yetekçisi)*

Şıncañ Maarip Neşriyatı (2012). Toluksız ve Toluk Ottura Mektepler Üçün Uyğur Tili. Ürümçi: Şıncañ Maarip Neşriyatı.

Harut Resul'un deyimler sözlüğü, ortaokul öğrencileri seviyesine uygun hazırlanmış olsa da içerdiği deyim sayısı bakımından başka çalışmalarda da kullanılabilir önemli bir çalışmadır.

Kadiri, Harut Resul (2012). Ottura Başlanguç Mektepler Üçün Uyğur İdiyomliri Luğiti. Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.

Okul öğrencilerine yönelik olmasına rağmen dikkat çeken bir diğer önemli çalışma da Abdurusul Niyaz tarafından yine ortaokul öğrencileri için Çince bir ansiklopediden çevrilmiş astronomi ve coğrafya sözlüğü, Doğu Türkistan'da sözlükçülüğün gördüğü rağbeti göstermek açısından belirtilmesi gereken bir eserdir.

Lu Çin Vañ Şiñsun Dölet Neşr Fonđı (2012).Cuñgu Ottura Mektep Oquğuçiliri Qamusı Astronomiye Coğrafiye (Teenaged Encyclopedia of Chine) [tercüme Abdurusul Niyaz] Pekin: Milletler Neşriyatı.

İki ciltlik bu sözlük takımı, altı cilt olarak yayımlanan sözlüğün sadeleştirilerek basılmış hâlidir. Birinci cildin başında birinci baskısının 1999 yılında yapıldığı belirtilmesine rağmen kitap kapağında bu takımın ikinci baskı olduğunu gösteren herhangi bir ibare veya not yoktur.

Yaqup, Abliz; Geyrani, Genizat; Qadir, İsmail; İmam, Hemdulla Abdurrahman; Emet, Abliz; Nur, Perhat-/Abduqadir, Esger; Tahir, Abduzahir ve Rehimcan, Eblikim (2010). Hazirqi Zaman Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti 1 (Qisqartılmış). Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.

Yaqup, Abliz; Geyrani, Genizat; Qadir, İsmail; İmam, Hemdulla Abdurrahman, Emet, Abliz; Nur, Perhat-/Abduqadir, Esger; Tahir, Abduzahir ve Rehimcan, (2011) Hazirqi Zaman Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti 2 (Qisqartılmış). Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı.

1980'li yıllarda üzerine makaleler yazılan kişi isimleri, 1987 yılında daha önce yapılan derlemelerin biraraya getirilmesiyle ilk defa yayımlanmış ve gördüğü rağbet üzerine 1992 yılında *Uyğur Kişi İsimleri ve Uniñ Yeşmisi* adıyla bir sözlük ve 1996 yılında *Kişi İsim Kollanmisi* kitapları yayımlanmış. 1998 yılında 13 binden fazla kişi isminin özellikleri ve manasını gösteren ve neredeyse bir izahlı lügat özelliği taşıyan eserin de ortaya çıkmasına sebep olmuş. Yazar, bu eserin *Uyğur Tiliniñ İzahliq Luğiti*'nin 6. cildine ilave olarak konulan "Uyğur Kişi İsimliriniñ Henzuçe Yeziliş Qaidisi Qollanmisi", "Uyğur İsim Famililiri", "Uyğur İsim-Famile Qollanmisi" gibi bölümlerden oluşan "İsimler" bahsinin hazırlanmasına da kaynaklık ettiğini belirtir. Bunun ardından uluslararası kamuoyunda da çok ilgi gören *Uyğur Kişi İsimliri ve Uniñ Menisi*, 2005 yılında Kazakistan'da

yayımlanmış (Kahiri, 2010, s. 2). Sözlüğün girişinde yazar, kişi isimleri hakkındaki çalışmaları, yayımlanan sözlükleri, kendisinin bu konudaki çalışmaları yanında kişi isimleri sözlüğünün niçin yazıldığını ve Doğu Türkistan'da Türkler ve Çinliler açısından niçin önem arzettiğini anlatmıştır.

Qahiri, Mutellip Sadik (2010). *Uygur Kişi İsimliri Qamusi*. Ürümçi: Şincañ Üniversitesi Neşriyatı.

Lügatin girişinde Perhat Muhemmedeli Cilan tarafından yazılan Uygur ağızlarının tasnifi, tasnife esas olan ölçütler, bu konuda çalışanlar, yapılan çalışmalar; ağız araştırmalarının önemi gibi konuların anlatıldığı, konu ile ilgilenenlerin faydalanabileceği kırk üç sayfalık doyurucu bir yazı vardır (Cilan, 2013, s. 1-43).

Cilan, Perhat Muhemmedeli-Ğappar, Emine-Ozğan, Ğeyret Abdurenman (2013). *Hezirki Zaman Uygur Tiliniñ Dialekt ve Şiviliri Luğiti 2*. Baskı (ŞUAR İctimaiy Penler Akademiyisi Til Tetkikat Orni) (birinci baskı 2007). Beyciñ: Milletler Neşriyatı

Uygurcadan Çinceye hazırlanmış İdikut sözlüğü, Doğu Türkistan'dan çok uzakta, Türkiye'de çevrilerek yayımlanmıştır.

Yunusoğlu, Mağfired Kemal (2012). *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Önce verilen iki sözlüğün yanında bu kitap tamamen bölge ve küçük yerleşim birimlerinin ağız özellikleri, ses bilgisi, şekil bilgisi vs. bakımından ele alıp değerlendiren önemli bir eserdir. Bu kitabın girişinde de konu ile ilgili önceki çalışmalar, çalışmaları yapanlar, elde ettikleri sonuçlar, bu tür çalışmaların önemi uzun uzun değerlendirilmiştir.

Qasım, Muhebbet-Rahman, Taş-Xâliq, Seltenet (2013). *Uygur Tili Dialekt-Şeviliriniñ Alahidilikliri*. Ürümçi: Şincañ Xelq Neşriyatı.

1980'li yıllarda dışa açılan Çin yönetimi 2010'lu yıllardan sonra tekrar kapanma işaretleri vermiş ve 2015 yılından sonra tamamen dışa, özellikle Türkiye'ye karşı kapanmıştır. Aslında bu kapanmanın sebebini önceden haber veren önemli bir çalışma, 2009 yılında *Hazirqi Zaman Uygur Tili Kollanmisi* kitabının yazarları arasında bulunan Arienne Dwyer'a aittir.

Dwyer Arienne (2005). "The Xinjiang Conflict, Uyghur identity, Language Policy and Political Discourse", (Sincan Çatışması, Uygur kimliği, Dil Politikası ve siyasi Söylem). *Political Studies* 15, East-West Center, Washington, p. 73.

2020'lu yılların sonunda Kazakistan'da yaşayan Uygurlar tarafından yazılmış dil bilgisi kitapları vardır. Bunlardan elimize ulaşan ve tespit edebildiğimiz bir tanesi Ruslan Arziyev tarafından yazılmıştır.

Arziyev, Ruslan (2019). Uyğur Tili: Öginiş ve Ögitiş. Almatı: Mir Neşriyat Oyi.

Arziyev'in hazırladığı kitapta Uyğur dili tarihi, ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi, sözlük bilgisi, Uyğur ağızları ve Uyğur hitabeti hakkında da bilgiler vardır (Arziyev, 2019, s. 2).

Basılı kitabın pahalılığı, taşınma zorluğu, ekonomik yetersizlik dolayısıyla herkese ulaşamaması, bazı dernek, vakıf veya özel kişilerin e-kitap şeklinde sözlük hazırlayıp satın aldıkları ağ adresi üzerinden ağ sayfalarına koymalarına da sebep olmaktadır. Bazı kişilerin amacı ise daha kalabalık bir hedef kitle elde etmek de olabilir. Bunlardan bazıları, daha önce hazırlanmış ve yayımlanmış bir sözlüğün ağ sayfasına konulması şeklindedir. Mömin Abdulla'nın sözlüğü bu durum için bir örnektir:

M. Abdulla, Türkçe-Uyğurçe Lügat (Türkche-Uyghurche Lughet), haz. M. Tyulemissov, Almatı 2021, 1522 s. (ağ adresi: <https://elkitab.org/wp-content/uploads/2021/03/Tu%CC%88rk%CC%A7e-Uyğurca-so%C%88zlu%CC%88k.pdf>)

İletişimin gelişmesi, özellikle bilgisayar ve bilgisayar ağ ortamı, bu şartlarda kullanılmak üzere sözlüklerin hazırlanmasını gündeme getirmiştir. İnsanlar kitap satın almak veya kütüphanede çalışmak yerine bilgisayar ağ sayfalarında veya ağ sayfası sitelerinde bu sözlükleri kullanabilmektedir. Tamamen bir bilgisayar programı olan bu çalışmalarda, sözlüğü hazırlayanlar bazen resmî bir kurum olabildiği gibi bazen üniversitelerin ilgili bölümleri, bazen dil öğretim kursları gibi özel dernekler olabilmektedir. Ancak sözlük programı hazırlayanlar bu konunun bir uzmanı olabildiği gibi bir bilgisayar programcısı da olabilmektedir. Bu sözlüklerden bazıları kitap şeklinde olup indirilebilirken bazıları da tamamen anlık kullanıma yönelik olup kelimeyi yazarak karşı dildeki anlam öğrenilebilmektedir. Bu tür sitelerin veya programların çoğu parasız olup sayfaya alınan reklamlarla kazanç elde edilmekte, sözlük sadece kullanıcı çekme aracı olarak kullanılmaktadır. Çoğunda programı hazırlayanların adı bile belirtilmemiştir. Bu şekilde tespit edilen sanal sözlüklerin ağ adresleri ise şöyledir:

<https://tr.glosbe.com/tr/ug>

Bu adresteki sözlük Türkçe-Uyğurca, Uyğurca-Türkçe şeklinde de kullanılabilir.

<https://turklehceleri.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/uyğurca>

Bu ağ sayfasındaki hedef ve kaynak diller arasında Uyğur Türkçesi de vardır.

<http://www.uyğurcaturkce.com/>

Bu ağ adresi ise Türkiye Türkçesinden Uygur Türkçesine bir sanal sözlüktür.

<https://www.seslisozluk.net/uygur-nedir-ne-demek/>

Bu adresteki sözlük, Uygurca sesli bir sözlüktür.

<https://www.turkcesozluk.net/turkce/Uygurca.htm>

<https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/uygurca>

Bugün ağırlığı Doğu Türkistan'da olmak üzere Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan gibi Türk ülkelerinde de Uygurlar yaşamaktadır. Kazakistan ve dağılan Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayanların İli vadisi ağzını yazı diline esas kabul ettikleri, tartışmalı da olsa Doğu Türkistan'da yaşayanların ise Urumçi Merkez ağzını esas kabul ettikleri gerçeği (Öztopçu, 1993, s. 168) hazırlanan sözlüklerin hangi ağzı esas aldığı sorgulanmasını da beraberinde getirir.

Esas olan ağz ve bunun nasıl belirlendiği bir yana, yazı dillerinin standartlaşması, yazılmasıyla yakından ilgilidir. Çünkü aynı kelimelerin farklı telaffuzları farklı işaret ve alfabelerle yazılmaktadır, bunun doğurduğu karışığa da yazı dilinin oturmamasında etkili sebeptir diyebiliriz.

Sözlüklerin, sözlükçülük tekniğine hâkim, bu konuda bilgi sahibi kişiler tarafından hazırlanmaması veya İngilizce, Rusça, Çince gibi yabancı dillerin esas alınarak hazırlanması da sözlüklerdeki en önemli kusurdur. Buna Shaw'ın Uygurcadaki "ı" sesini yok saymasını, diğerlerinin de onu taklit etmesini örnek vermek mümkündür.

Yine sözlük hazırlayanların Türk dilini ve dil bilgisini iyi bilmemesi, Türkçeye hâkim olmaması, Türkçe fonetiğinden uzak olması veya bu konularda kasıtlı davranması; sözlükteki olumsuzlukların sebebidir. Sözlüklerdeki bu olumsuzluk, yazı diline de aynen yansımaktadır.

Sözlük hazırlayanların Türkçe ve Uygur Türkçesi yanında bilmesi gereken Arapça, Farsça gibi diller ile Türklerin İslam'ı kabul ettikten sonra oluşturdukları ortak medeniyetin değerlerine vakıf olmamaları da sözlüklerin eksik ve kusurlu olmasında etkilidir.

Her ne kadar bu sözlükler yayımlanmış olsa da yazı dilindeki beklenen standartlaşma bir türlü istenen şekilde olmamıştır. Bunun sebeplerini;

1. Yazı diline esas kabul edilen ağzın yapay olması ve kabul görmemesi,
2. Alfabenin Uygur Türkçesinin tüm seslerini tam ifade etmekten uzak olması,
3. Yazım kılavuzlarının sık sık değişmesi ve oluşan eğilimler dışında kuralların konması,

4. Hazırlanan sözlüklerin bir yazı dili sözlüğü olmaktan uzak olması, sözlüklerin maksathı hazırlanması,
5. Çin hükûmetinin yazım kılavuzu, sözlük, alfabe, alfabedeki sesler gibi konularda Uygurların diğer Türk toplulukları ile ilişki kurmasını dikkate alarak düzenlemeler yapması,
6. Bölgenin etnik yapısının Çinliler tarafından yapılan nüfus planlamasına bağlı olarak değiştirilmesi ve bunun Uygurların diline tesiri,
7. Her ne kadar ana dili ile eğitim yapılıyor olsa da çocuklarını tamamen Çince eğitim yapan okullara vermeleri için ailelerin zorlanması,
8. 1955 yılında bölgeye özerklik verilmiş olsa da bunun kanunlarda belirtilen şekilde uygulanmaması, mevcut yönetimin Türk varlığını inkâr ederek onları Çinli kabul etmesi şeklinde sıralamak mümkündür.

Bu olumsuzlukların yanında üzerinde durulması gereken önemli olumlu gelişmeler de vardır. Bu olumlu gelişme, her şeyden önce 1980 ile 2020 yılları arasında yayımlanan gramer kitapları ile sözlüklerin çokluğudur. Kaldı ki çalışmada verilenler bütün dil bilgisi kitapları ve sözlükler değildir. Bunlar sadece Uygurca ile ilgili çalışmalarda geçen ve PDF formatında ağ sayfalarından tespit edilebilenlerdir. Konu ile ilgili yayımlanmış kitapların bu makalede verilenden kat kat fazla olduğu bilinmelidir. Hazırlanan ve yayımlanan bu kitaplar, Doğu Türkistan Türklüğünün bilinçlenmesinin yansımasıdır. Doğu Türkistan Türklüğü, yaşadıkları bölgenin Türk dünyasının en eski dönemlerden beri kültür merkezlerinin bulunduğu coğrafya olduğunun farkındadır. Bu bilimsel çalışmaların edebî ve kültürel çalışmalarla paralel şekilde geliştiği, önemli ve üzerinde durulması gereken bir konudur.

### Sonuç

Bütün Türk dünyası için Uygur Türklüğü ve yaşadıkları coğrafyanın önemi büyüktür. Şüphesiz bunun ilk sebebi, Türk kültür tarihine damga vuran Kâşgarlı Mahmut, Yusuf Has Hacip ve Ali Şir Nevai gibi isimlerin bu coğrafya ve çevresinde yetişmiş olması ve bu kişilerin verdikleri eserlerin kültür tarihimizdeki yeri ve önemidir.

İnsanlık tarihine sayısız eserler vererek katkıda bulunan Uygur Türklüğü, 20. yüzyılın sonunda düştüğü esaret kuyusundan bir türlü çıkamamış ve hâlâ çıkmak için çırpınmaya devam etmektedir.

Uygur Türkçesi, Türk yazı dilinin ikiye ayrıldığı dönemde Oğuz Türklüğünün dışında kalan bütün Türklerin kullandığı yazı diline kaynaklık eden işlenmiş bir yazı dilidir. Bu yazı dili, bir dönemde Karahanlı, bir



dönemde Harezmi, bir dönemde Çağatay isimleri ile anılsa da tek çizgi hâlinde devam eden Doğu Türkçesidir. Bu yazı dili, Türk dilinin en geniş coğrafyada kullanılan en uzun ömürlü yazı dilidir. Bu yazı dili, Rus yayımlarının önündeki en büyük set olarak görüldüğü için Rus Çarlığı ve Çin idaresinin entrikalarıyla ömrünü tamamlamıştır. Fakat Eski Uygur yazı dilinin kaynaklık ettiği Ali Şir Nevaî'nin kalemıyla şekillenen Çağatay yazı dili bugünkü Doğu Türkistan'da yirminci yüzyılın ortalarına kadar kullanılmıştır. Mahallileşerek de olsa Mao iktidarına kadar yaşayan bu yazı dili, Sovyetler Birliği'nin Rus Çarlığı'ndan devraldığı milliyetler politikasının Çin hükûmeti tarafından uygulanmasıyla tarihe karışmıştır.

Çağatay yazı dilinin yerelleşmesini kendi politikaları için bir basamak olarak gören Rus Çarlığı ile devamı olan Sovyetler Birliği, daha sonra bunların politikasını örnek alan Çin idaresi yerelleşmeyi teşvik ederek sistematik hâle getirmiş ve yeni Türk yazı dillerinin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Doğu Türkistan'da 1800'lü yılların sonunda bölgenin dili ile ilgili yapılmaya başlayan, Rusların başını çektiği Türkoloji çalışmaları, sayı ve içerik olarak artmaya devam etmiştir. Bu çalışmaların başını sözlük ve gramer çalışmaları çekmektedir.

Avrupalı ve Rus bilim adamlarının Doğu Türkistan'daki şehir ağız derleme ve bu derlemelerin dil bilgisi ve sözlük çalışmaları, bugünkü Uygur yazı dilinin doğuşuna zemin hazırlamıştır.

*Divanu Lügati't-Türk*'ten sonra *Beş Tilli Mançuçe Lügat*'e kadar hazırlanmış bir lügat elimize geçmiş olmasa da bu, olmadığı anlamına gelmez. Gramer kitapları için de aynı tespit geçerlidir. 1950'li yıllarda hazırlanan 3.000 kelimelik basit sözlükler, 20. yüzyılın sonunda altı ciltlik izahlı söz varlığı sözlüklerine dönüşmüştür. Bu genel amaçlı söz varlığı sözlüklerinden başka tarihî sözlükler, yer ve kişi isimleri sözlükleri birbiri ardınca yayımlanmıştır. Bu sözlüklere, Uygur yazı dilinden başka dillere ve başka dillerden Uygur yazı diline sözlükleri de ilave etmek gerekir. Bir kısmı başka dillerden çeviri, bir kısmı ise özgün olan mesleki ve teknik terimlerle ilgili sözlükler, Uygur yazı dilini dağınık bir ağızlar topluluğu olmanın bir adım ötesine taşımıştır.

Ağız dil bilgisinin hazırlanmasıyla başlayan dil bilgisi çalışmaları da 20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın ilk on yılında bir yazı dilinin genel dil bilgisi hâline dönüşmüştür. Elbette bu yazı dilinin küllerinden yeniden doğmasında Doğu Türkistan'da Çince, Rusça, İngilizce gibi yabancı dilleri öğrenmek için hazırlanan yabancı dil öğretimine yönelik çalışmalarla yine yabancılara Uygur yazı dilini öğretmek üzere hazırlanmış dil bilgisi ve sözlük çalışmalarının etkisi inkâr edilemez. Buna verilen edebî eserlerle çevirileri de eklemek gerekir.

1960'lı yıllardan sonra başlayan ve 80'li yıllardan sonra sayı olarak gittikçe artan dile ilgili çalışmalarda bölgenin, Türklerin eski kültür merkezi olmasının da payı olduğu bir gerçektir.

Bu yazı dili, dünyanın en acımasız idaresi altında yaşayan ve yine dünyanın en acımasız uygulamalarına maruz kalan Uygur Türklüğünü bilinçlendirmiş ve birleştirmiştir. Verilen eserler ve yapılan çalışmalar, pek çok bağımsız ülkeye parmak ısırtacak içeriktedir.

Uygur yazı dilinin standartlaşması önündeki engellerden bir tanesi de Çin hükûmetinin alfabe ile ilgili takip ettiği politikalarla buna bağlı olarak yazımla ilgili yaptığı ve sık sık değiştirdiği yazım kurallarıdır.

Çin hükûmeti yazı dili üzerinde ne kadar durursa dursun, ne kadar yönlendirirse yönlendirsün Uygur yazı dili bir gelişme seyri içindedir ve gittikçe de gelişmektedir. Önceki kullanılan alfabeden farklı bir imlası olsa da Uygur Türklüğü, eski alfabeyle kullanma meselesini bir kimlik meselesi olarak görmüştür. Doğu Türkistan Türklüğü, Latin kökenli alfabeden tekrar Arap kökenli bir alfabeğe geçişi; kimliğini koruma, geçmişle kucaklaşma olarak kabul etmiş ve bu anlayış, insanlardaki millî bilinci geliştirmiştir. Bu durum, bugün yaşanan talihsiz olayların sebebini de açıklar mahiyettedir.

Sadece dil konusunda yayımlanan bu kadar kitap, diğer alanlarda yayımlanan kitapların çokluğuna işaret ederken yayımlanan kitapların çokluğu da Çin yönetiminin gizlemeye çalıştığı Uygur Türklüğünün nüfusunun, verilen rakamların en az altı veya yedi katı kadar olduğu düşüncesini güçlendirmektedir.

---

**Etik Komite Onayı:** Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

**Mali Destek:** Araştırma için herhangi bir mali destek alınmadı.

**Çıkar Çatışması:** Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

---

**Ethical Committee Approval:** Ethical committee approval is not required for this research.

**Funding:** This research received no external funding.

**Conflicts of Interest:** The author declares no conflicts of interest in this study.

---

### Kaynakça

- Aktepe, G. (1998). *Sarı Uygur Türkçesinin karşılaştırmalı ses bilgisi* (Tez No. 89141) [Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Arslan, A. T., Abdurehim R. ve Yari E. (2010c). *Hazırqi zaman uygur tili 3*. Şincan Xelq Neşriyatı.
- Arziyev, R. (2019). *Uygur tili: Öginiş ve ögitiş*. Mir Neşriyat Oyi.
- URL 1 [www.amazon.com/Уйгурско-русский-словарь-Russian-III-Кибиров/dp/5458309308](http://www.amazon.com/Уйгурско-русский-словарь-Russian-III-Кибиров/dp/5458309308) erişim 27.01.2023 (Book on Demand Ltd. (2019). Uygursko-Russkiy Slovar' (Russian Edition) Paperback – August 6, 2019 by Ş. Kibirov).
- Buğra, M. E. (1987). *Şarkî Türkistan tarihi*. Ofset Reprödisyon Matbaacılık.
- Gülensoy, T. (2000), *Türkçe el kitabı*. Akçağ.
- İlhan, N. (2007). *Geçmişten günümüze sözlükçülük geleneği ve Türk dili sözlükleri*. Manas Yayınları.
- Jarring, G. (1933). *Studien zu einer Osttürkischen Lautlehre*. Hakan Ohlssons Buchdruckerei.
- Johanson, L. (2002). *Türk dili haritası üzerinde keşifler* (N. Demir ve E. Yılmaz, Çev.). Grafiker Yayınları.
- Qahiri, M. S. (2010). *Uygur kişi isimliri qamusi*. Şincañ Üniversitesi Neşriyatı.
- Koraş, H. (2009). Türkiye’de çağdaş Türk lehçeleri ile ilgili sözlük çalışmaları ve ‘Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü’ Üzerine. *Turkish Studies*, 4(4), 761-789.
- Malov, S. E. (1912a). Ostatki Şamansm u Jeltih Uygurov (Sarı Uygurlarda yaşayan Şamanizm kalıntıları). *Jivaya Starina*, 21, 61-74
- Milletler Neşriyatı (1957) *Beş tilliq Mançuçe lügat I, II, III*. Milletler Neşriyatı.
- Necip, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü* (İ. Kurban, Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Olcaý, S. (1961). Yarkent ağzından örnekler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 19(1-2), 31-65.
- Öztopçu, K. (1993). Uygurcanın yazı dili olarak gelişmesi ve Uygurca sözlükler. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 167-174.
- Öztürk, R. (2010). *Yeni Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Özyetgin, A. M. (2002). Yü Chih Wu Ti Ching Wen Chien: Ch’ing sülalesi dönemine ait bir sözlük. *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumları*, 192-202.
- Roos, M. E. (2000), *The western Yügur (Yellow Uygur) language: Grammar, text, vocabulary*, [Doktora Tezi, Rijks Üniversitesi].
- Roy, O. (2005). *Yeni Orta Asya ya da ulusların imal edilişi*. Metis.
- Sertkaya, O. F. (2001). Eski Türkler okur yazar mıydı? *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri*, 23-37.

- Shaw, R. B. (1880). *A Sketch of the Turkish language as spoken in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkant) Part II Vocabulary Turki-English*. (Printed by J.W.Thomas). Baptist Mission Press.
- Shaw, R. B. (2014). *Kaşgar ve Yarkent ağız sözlüğü*. (F. Yıldırım, Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Solak, F. (2021). Divan'ül Lügati't Türk için öldürülen bilim adamları. *Uygur Akademisi*. 16 Aralık 2021'de <https://akademiye.org/tr/?p=1884> adresinden edinilmiştir.
- Şirin User, H. (2006). *Başlangıcından günümüze Türk yazı sistemleri*. Akçağ.
- Yasheng, T. (2020). *Beş dilli sözlük ve sözlükteki uygurlara ait yemek ve mut-fak kültürü ile ilgili söz varlığı* (Tez No. 639859) [Yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Yeloğlu, A. (2019). Uygur yenileşme süreci, matbuatın gelişmesi ve Yeni Hayat gazetesi. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 12, 39-54.
- Yeloğlu, A. (2020). Yeni Uygur Türkçesinde ı/i meselesi. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 15, 101-112.
- Yıldırım, F. (2019). Yeni Uygurca ve yeni Uygurca sözlükler. *Folklor/Edebiyat*, 25(99), 539-552.
- Gözaydın, N. (2001). Atatürk dönemi ile ilgili Almanya dışişleri arşivindeki belgeler-VII. *Türk Dili*, 599, 575-586.

### Extended Summary

Contemporary Uyghur written language is a young written language which is the continuation of the Chagatai written language. Except the Western Oghuzs, all Turkish communities living in Turkestan and the Volga-Ural Region used this written language until the first quarter of the 20th century, both in literature and in correspondence with the states and khanates established in the region, among themselves and with other states or countries. This written language commenced to localize after the death of Ali Şir Navai, and this localization continued increasingly until the first quarter of the 20th century. This written language is the basis of the new written languages formed in the Turkestan and Volga-Ural regions in the 20th century. Nevertheless, all sources said that the Chagatai written language was ceased in the first quarter of the 20th century, the Chagatai written language continued in East Turkestan until the Mao Revolution. However, the fact of Turkish Turcologists accepting the findings and classifications of Western Turcologists without thinking is also valid in the determinations regarding the Uyghur written language. Robert Barkley Shaw made the first determinations that the vowel “ı” in his dictionary and, in fact, it does not exist in the Uyghur written language. Although the New Uyghur written language is the last written language emerged in Turkestan, it is possible to start its initial phase with the dictionary named “A Sketch of the Turkish Language as spoken in eastern Turkistan (Kashgar and Yarkand)” prepared by Robert Barkley Shaw in the last quarter of the 1800s. Because the absence of the vowel “ı” in the later alphabet was attributed to B. Shaw’s dictionary. Even G. Jarring made serious studies and observations on this subject later were ignored. Jarring’s works and the materials he compiled from the region are still the most important materials for the Contemporary Uyghur written language. Firstly during the Tsarist Russia period and then during the Soviet Union period the studies carried out by Russian Turcologists about the Yellow Uyghurs in the region are important. When European Turcologists accepted the language used in the region as a dialect of the Turkish language, the Russians persistently used the words “Uyghur” for the people of the region and “Uyghur” for the language used by the people. This persistent use was recognized by the East Turkestan Turks, who could not overcome the awareness of being an ummah, and the name Uyghur began to be used by intellectuals. However, the name Uyghur was accepted by the West when the Mao administration named the region “Xinjiang Uyghur Autonomous Region”. The first studies on the spoken and written language used in East Turkestan consist of compilations and publications by foreigners. It should be noted that Russians have a serious influence in these studies. It should also be noted that the policies of Tsarist Russia and the Soviet administration were effective in the formation of today’s modern Uyghur written language. Although the East Turkestan region was under the administration of the Chinese administration in the past, as it is today, the policies followed regarding language are based on the language policies whose rules were determined during the Tsarist Russia and strictly implemented during the Soviet Union.

The East Turkestan region where Uyghur Turks live today has been the cultural center of all Turks since at least the 11th century. Apart from the cultural heritage written on stones, the first artifacts were made by people born and raised in this region. This determination is also valid for the first grammar book of the Turkish language and the first dictionary we own today. It is possible to add here Balasagunlu Yusuf's Kutadgu Bilig and other works. Ali Şir Nevai, who was considered the founder of the Chagatai written language, also originates from this region. Significant issue for written languages during the formation of new written languages were alphabet changes. Although the Uyghur Turks within the borders of the Soviet Union experienced an alphabet adventure parallel to the change in the Kazakhs, this adventure started seriously after the arrival of the Mao administration in East Turkestan. It can be said that the confusion regarding the alphabet was effective in the fact that serious works were not produced until 1983. After the Chinese administration adopted a phonetic Uyghur alphabet of Arabic origin for Uyghur Turks in 1983, there was a numerical increase in the works produced. Works began to be produced on conceivable subject within the borders drawn by the Chinese administration. Grammar books and dictionaries have a special place among the works provided. In addition to grammar books and dictionaries that appeal to students at different school levels, there are also scientific studies that will form the basis of research at universities. While the grammar book prepared by Uyghur scientists in Kazakhstan during the Soviet Union period in the 1960s was the basis for grammar books, it was possible to say that the dictionary prepared by Emir Nejipovich Nejip was the basis for the dictionary. Compared to other contemporary Turkish written languages, Uyghur Turks are the ones who have adopted and embraced the Chagatai written language the most. Grammar and dictionary studies on the historical Chagatai written language are a reflection of this comprehension. Grammar books at different levels, where the numbers increased suddenly in the 1980s and new editions were frequently published while dictionaries prepared or translated in many different fields continued to increase in the 1990s and 2000s. The end of the 1990s was the period when a six-volume explanatory dictionary emerged and was published. Also shortened, single-volume copies of this extensive dictionary are published. Starting from 1980, the published dictionaries in the Uyghur language have exceeded the works published outside of East Turkestan in terms of quantity and quality. These scientific and literary works were important steps in the development of the contemporary Uyghur written language.

The fact that the region is a cultural center and people's fondness for reading and writing have been effective in the emergence of literary works, historical works, and works in all branches of fine arts, as well as dictionary and grammar studies. Even if other works are left aside, grammar books for all levels and dictionary studies in many different fields were the greatest assurance that the existence of the Uyghur written language and the people who use this written language cannot be destroyed.

